(६)

॥ ॥अथप्रदीपेछ॥ ॥

कौ॰ ४ ॥श्रीगणेशाय नमः॥ स्वरूपातिपरिकात स्वरूपातिपरिकथयहणं क्रियार्थमिति। पुरुषेति निवृत्तात्यो न वक्तीव स्वभावाः। अत्र पार्थसंबंधयोग्यार्थाभिधायिनी
१ स्वरूपातिपरिकथन तु हणं तेन यस्तु निमादेर्थ्यमिति। स्तिति वचनस्य नि निर्देशो परशेषिताम्य साध्यानमथ तिनिर्दिष्टपदस्य पितेरोर्थः समाण अन्यपद सूयाति
परनपरा त्वाचालिपसाध्या नेत निवायत्ना ध्योनेनस्यप धीस्य वा स्यार्थसंबंधव्यवधानिधापि मरुत्स्याते पः। सिद्ध इति पक्ष: बालोर्मा नाम वर्त्तते स्थनति
यस्मिन्निर्देशो धानधिकारात्प्रहार्थो विष्णुः स्वामरूपविविष्णुस्यानस्य प्रवाचस्य पप तेन परूनिमा त्वार्थे धातो विष्णुः नतुपथा कर्तृकर्मणोर्लका
घनपप नेत्ताम्नाश्रयणं ध्यामान्यविनिरूपणतपत्ति: कर्त्रादिपुरुषस्य स्वादीनां चतथा भवारपोपिपुस्तिविभावः बालोरिति धातुग्रहणं निरंकंतन
त्वभकृतिमा त्वादिधीपमानाः भावरपतत्सर्गः तत्वारपक्रमकतिविहिताश्रुयोपेण विधानारपवारा रतिभावः किंतन्त्रादिति कर्म्मादिरथः स्वा
दीनामर्थः तत्रपद्याधुत्रीमहत्यारत्वभूतक क्रिमावाचिनः कर्त्रादिलकारानपदानेनथापचतिशरहानकर्तृविशिष्टक्रियावाचिनः कर्म्मादि
धुहितोपारपः पुः पदैकत्वादिस्वपिविभक्तार्थेषु पर्यवको हो वह्वचरतिस्मकस्य विहितेषु पिनवस्यैव निकामिहितेषु पिसु तिनिभावः एकत्वा
दिष्विति तिरस्वाविमक्तार्थः साविति वाभिहितेस्वकार्थत्वात् तस्मादपोनवयमेकादिस्वकवचन ग्रहणात्पत्याल्लेभ्यो वा विभ्यो पिप्रथमा
भवतिनवपचतिशहाः कर्त्रभिधायिनः कर्मादिषुहितोपारीनापुस्तिर्विकान्तस्येककिपयोः मित्रह्माद्यना भिधायिनो किमिन्यपदेशमहा
पभावोपुरुकः पुत्रीपशरत्कनीवस्यादि धातुविहितात्यथक्रियावाचीतिनतः कर्त्रादिलकार्थेनपरितिविहतो अत्र नहितायिकारात्वनिरंभि

द्विनेमाधनेस्वाधनस्यत्रिः स्वचारपरनिपथात्मा भवतो श्वपनंत्यापि धावित्तेति रतिनियानत्वातनत्रिं गणिविधायिनत्मयिस्वारितिनावः। नवतितं नसेनि
।क्रियापधानेनत्वात्स्यानस्य क्रियापायात्मनस्तत्वात्मनस्वर्षपणेतिनेत्यायोगः नचद्रव्यस्य कर्म्मणोत्पत्तिहणायोग्यत्वं निपनत्वाद्रूयाणां नापि
तिपावः अतुकेहरीला एकत्वे विक्रियाप्यानेमाधनात्मपतिसम्पापिपचनेनत्विलिंगा स्वामेरजनजतरात्मपः तस्मादुपस्थितेन पर्यथंकस्य विनतप्रति
ध्यने शाटस्पशक्तिनेनेवद्यास्याषुश्यापनेविधिरीति योपनेपचती साराेतु क्रियाविशेषणाम्यनगुणकर्त्तनतु क्रियायाः पचतिरूपमिसारोतु तु
पत्रार्थतार्थस्य क्रियायाः शाटद्यक्रियासापाध्यारैवतर्पुसकतवे नानारूपादिशरात्नापकपोनसामान्यतोरेदेनात्वणा नेत्यवत्सहायपिमुशक्त्वे
स्थने नैवमायेन धातोर्धाबाध तुलपत्ति वीलेपा ग्रुणारपरति पर्योपमार्गस्य पर्यविसपमापलवतसंबंधादितिवनवः एवंपचतिपचत्सायपसवि
तिसहतनापवस्वपहतिनेत्यार्थ्योधा रवेवसंवरमिभावः नतुपथ्यत्वारपसेतत्यसेपोविद्यी पंतेमहं नामस्थात्रपथ्यां नंच्वतिडं तस्मात्सेप्रदेष्टो प
पुः।गणिस्यापसमिसत्वापिताकपनीवरे वषष्ठी संवेवस्यपरीनायोपादीपतेषस्य पक्वपानिपरिकारेवोनपदनेत्तुष्विधानद्यो गणास्यार्थः स्वा
भाविकीपस्यपदत्वानुतपत्रिपात्रदेतस्पेतिनुपष्ठी निर्देशः सामिसंबंधेपत्र पक्षिधानार्थोनपत्तुपष्टात्रीतस्यपातपत्यर्थः नचेति क्रियाप्रधा
नत्वाद्राध्यात्मस्तत्मार्थ्यस्य तत्रादपसादिभिर्योगा नावः साधनस्यापिक्रियायामित्रिणाभावादपसादिर्भिर्योगो नास्ति शाहेन पपातपस्या
धनस्यापसादिर्पोगमंबवेपिनिदं तस्मतिपायस्यसाधनस्यापसादिभिर्योगाभावः। नहिपयापाचकस्यापस्यापितिसंबंधपतिपतिहेतेपचस्यपस्त

कै॰४ मिति ऋथ्यापीति सर्वनामप्रत्ययस्यस्यार्थस्यापत्यादिर्योगमेवं वारितिभावः धातोरप्यणापरतयानिर्धीनर्थस्यापत्यादियोग भावादेवमति
२ तिनावामार्थस्यापत्त्ये स्त्रैणात्स्त्रिलिंगापत्यादियोगाभावात् समाणप्रत्ययस्त्रिभिन्नीभा· तस्य कारणेननुत्पापत्तौ कुत्वारल्यापुप
न्यासितत्वात्· ऋणापदस्त्रार्थमिति· यस्मात्प्रत्ययविधिस्तत्रविधिग्रहणायस्य प्रत्ययविधौ शब्देनाश्रयणेनस्यांगसंज्ञापदसंज्ञ ऋप्रक
रात्प्रत्यमात्प्रत्ययविधिविधिस्यात्तुवतेत्रांगान्येवेतिभावः भाष्य कारणेनतथापीत्तुनेनिराकर्तुमाह कुतुवादिति यद्गणकवल्स्यादिति यद्गणसुपा
रानेतत्व कवितत्याकृत्वान्यथानापद्गत्वविस्तारीनां कवित्संज्ञाहाणपथात्रैवाकारणस्त्रानांकविरत्नवेवनिर्देशोपनतिर्नेनतानि
रैशेनपद्योगितनुवेति अत्र स्यार्थाभिधायी शब्दस्यात्सिद्धो कार्योगिणावविशेषणतेत्यापीति सामर्थ्यात्तिनस्याप्यकपादानमपसे वस्यप्य
पगण्यवारेनतरधीपति वधासिमथमस्त्रादीहिमामर्थ्यात्तिनमकृतिथ्यतत्रापत्नरसनुवर्तनाद्यपंमहूणेच सर्वत्रेतरंतविधिसंभवादकाा
नस्यमहणेनरानाजिकस्थिरस्त्रग्रहणाद्यावादिः यमल्लस्यकृत्यमपत्यादिरिति यार्थाभिधानेत्रतिलिंगिथ्यकृतिप्यपत्यादिरुक्तवतेत्वे शुक्तारूप
नस्यतत्रशरेनयकृतिकयात्रेतिभावः यथावदिति यावत्सावक्रेशोनिपातेोपर्यायपर्यायोनयत्तः ब्यादिरत्नत्वहेति प्रकारणेनकर्मणेनतत्रमत्रत्वकन
मित्यादेः स्यादिर्विविधिवाक्यस्यमिन्नवाक्यतामापत्यते एकत्वादिरिति स्वार्थकाताष्पोपयनात्ररात्रवियकरणपठितानामस्येकवाक्यमिति एप॰
भावः तनत्रिकेषानिपरिकार्थयेनतुमंपिपदक्त्वादपक्षकात्वादीनांवायकाः यवकेतुपदेवनुष्करवधोनकालत्वेकत्वादिरुपधानकावाचकावा २

विधीयंनतत्स्यर्थः यत्नादिति यत्नेोनकरूपदेपपर्थः एकत्वादिपपदर्जितेनस्यास्वादपएकत्वादीनांयोनकाउपपंजवाचकपतेत्रपमर्थं एकत्वादि
पुत्वादिवाक्यवादेधपपदस्त्रह्यक्नरादाद्यावाचित्स्यातलत्वादपएकत्वादीनांवाचकाउत्पंजे ऋणस्थानितिङ्· त्रिविताकोनापिसहेकवाक्ये
लेपथास्यादिसेवमर्थामिस्यर्थः ऋणानोहिम्यवाचकंनिवार्यपरस्यात्हणंणप्रकारणेनकोर्योगपदेशः सर्वत्रसत्वमेवधार्यः यञ्चपोनीति वार्थि
ककारस्यमनुवयार्थस्यशन्दोयामकारणेतुयर्थवसेन्नन्यादिपितत्वातेनत्योर्थवशादेयाख्यानः यक्तते पतिनयक्तेपोर्थयकृतिः कंसहारः प
पुषाहत्वतरत्वपवस्यापिपतत्यपश्यस्यार्थः इत्यत्र प्रकृतेोनिनस्थानपश्चात्प्रमाह एनरपांनिरनत्ः ऋहूंमर्थप्रसदीकरोति एवंपदीति उणा
रपदति ऋतः ठकमित्येकसेतिकमिथहणेनेवकंसमहणोस्तिद्धेकंसमहापारामेतापकंकक्तविरेषाव्यक्तपक्षिकार्यनयवतीति यन्त्री
ककिविधानसामर्थ्यात्तु इयवनीतियक्तेपोत्वपविशेषतीस्यर्थः सुद्धाद्धेति अत्रापिवार्त्तिककाराणवद्धारः समुचयेनाष्पकारस्पनुन
र्थवेहद्वादपोनतगानिमित्रेपसमयप्रविधेजासिन्नहाद्वारीतिछापप्रातिपदिकविशेषणानिपथ्याएकोरित्यर्थः चार्थेति यसपार्थसंबे
धयोग्यार्थाभिधायिलान्त्यापप्रातिपदिकंस्वैवविशेषणानिमतिविध्यंतानितिपक्षः सामर्थ्यविशेषणानीतिसमर्थानेयश्रमादिस्यचिकार
नविपक्षिपेतेगाणसमर्थानवगमाहिपंपनतस्यैवविशेषणानिष्पुरित्यर्थः ड्यापप्रातिपदिकपद्रणेतुसमातिरूपादानसमामर्थ्यात्सिद्धिशेषणानिद
हादीनिपदंतितानामिति नन्हसाधयतेरेकल्तंणोपदतन्त्रात्राज्ञिद्दिवत्नस्फूवचनेतानावयस्यपः ऋपरोधः कैविरादेशादिरवधानामतमध्याविधे

कौ॰ ४ कोऽपि मनीषिनेपथ्यानावकोणमफकदति। एवं विहायपि किन्नु विधीयमानो बहुत्ववचनमंतोणहहृत्वा भावान्तबहुत्वं गमयेत्तत्र कारणादिवकाहा॥ तदुक्तं
२ मेरः स्वाभ्या विशिष्टो वा आत्मनो बहुत्विवानपोः म स्वत्र्वे विशिष्टपल्लनावक्ष्यत्रा इत्योपवेशिति यावो विकार इति स्वावेकावदनिविमक्तेरात्रना
तपदंमनरनुरात्रारिरनवोराहृत्णरिक्षु परशेनार्थमम्याहिरहृत्वान्यपदाभावश्च दरेनराहृत्णपंचानां विकार इति पद्मविवद्धमीहल्लारिति
विभक्तेरात्रत्वारत्ररात्रादिसपर्वश्च तत्र स्वातिपरिकेतनुः सख्यापारस्याफरान्ते सर्वपादिति सर्वसमुदायस्याफरान्तेपदेस्वातिपरिकेतनुसर्व
वहूंत्रोरात्रोनिपातितरम्यनुरात्रादि स्वावेति लिंगविशिष्टपरिभाषया किंहिमस्यते। इतोऽद्वीनामिधाय स्थाहलादिभ्यतीतितिग्रहणादित्व
तैपकेस्वातिपरिकल्पमित्यर्थः। कुचानितिमुमादिस्वनुपाठोनातिप्रकरणश्री स्वाधनार्थः। स्वाहृत्वग्रहणं वाधाहृद्रहमावरिति स्वापदंतेष्यापोरि
तिरूपवत्वं हलतारेव विहितस्यापरस्यार्थः हृहेनितत्वाद्वेविरूपा हादेवानितिभावः स्वातग्रहणंपस्याऽऽत्मनवाधाहृपत्नावरिति स्वोविशेष
इति किंवेतस्यकुठ्मपरमकुत्तिस्वरेणात्रोरात्रत्वादिभक्तेः मुख्यादरनुरात्रत्वंभवतिपरानुपत्तविमुनादिस्वादेवविशदादृः कमस्यपोन्तःतरा
णापादिस्वरेणतोरात्रत्वादिमन्नाचसहेकारे शेउरात्रोभवति नत्रछांदसत्वादिति अप्रातिपदिकत्वेपि पत्यकोसत्विरिनिष्कोपः
लिंगविशिष्टस्येतिपथाकथंचित्प्रातिपदिकग्रहणेग्राह्यपरिभाषोपतिष्ठते नतु प्रातिपदिकस्वरूपेणग्रहणएवेतिभावः केः एप॰
पनादितिग्रहणं लघुत्वमनुपरिभाषेतिभावः ककोटिलवापिनीलिंगानिका कोपपदानां क्वचिः सहस्रमागवचनंपाकमुखसत्रीगितव २

वनारनुमस्त्राएवदरी मिमस्यासनतीनत्रमेवोत्रपरमित्यसोनतवेनत्तएवंघापेवालिनीदर्शनोपमानितीरीर्थकुरवमानिनीस्यादिरहस्यं हणत्रेनितात्वा
दितिभावः समासांतारीकारांतमहणनस्पमापोमहणेनित्युपेपोणरात्यापादितिरीपक्षत्रकोशेषपरनिरर्थकतेपसेनिनैवेतीकोस्तनेदित्वानिदी
श्रि पिकतेमहणोतितिस्यातीतिपक्षः। पत्रपुंवद्भावइतितत्राष्टणीस्त्रियामिति वचनात्पत्रनिनिमहानेपरस्याशे साम्नीतिरंतोमहुष्यनातेति
मिसीप्यवस्यपत्नोणात्रोरात्रत्रपणतेवहोनेत्वरितिवद्दशाहादुत्त्वापरवद्भत्वेवत्रैमातावस्यंपरंतरंतनपसमासस्यत्वनरवमारोभवतीत्यतीरेशा
र्थः तेनवहृवोगोमंतोस्यवहृगोमानिस्यत्रनत्रुमयामितिस्वमासस्यात्तोरात्रत्वंभवति वहृगोमतीतिवहृवोगोमंतोस्याद्वंतिवहृश्रीद्दिः उगितश्चेति
डीपसमासांतवंघानतरूपः कार्येतिलिंगविशिष्टस्मासाग्रहणात्तस्मासोतोरात्रत्वाभावारीकारः पितारस्त्वरात्रोभवतिरीकारान्तत्वश्चैवंतरान्ताभ
वतिकुमसत्रीविनमितिपूर्वपरस्यात्र कार्यतेनतुमेघातस्यनिषद्वंपरात्रोरात्रत्वंभवत्येव विभक्तौचोक्तमितिउगिदचामितिस्वेऽद्वंपथ्याणोमा
नितितुमभवस्येवंगोमतीस्वापिधात्रोनितंचपरेहाउक्तोनचाविभक्तौलिंगविशिष्टग्रहणादितिविभक्त्यासप्रकार्येक्तिपमात्रोलिंगवि
शिष्टपरिभाषानेष्यतरस्यार्थः पतिविशेषयतिति अत्रुप्रकरणेशाकिलतालाकृपोस्यत्रवार्तिकेपरग्रहणंनेवचदीयहृणेसिद्वेपदीयहृण
मस्याः परिभाषायाअनित्यत्वज्ञापनार्थंतेनानिर्दिष्टविधयेनोपतिष्ठते नहितनविधानार्थमिति सनिच्यायवृहृणेनहितविधौप्रकृतित्रपावि
कालेमवर्धातरूईग्राशेभवततरत्राचहितरस्यार्थः विष्टनिषेधादिति स्त्रीप्रत्ययप्रकाशेपतप्रकर्षेति विवसनेकालीति प्रकर्षप्रस

कै· ५ पक्षान्तरकाशीपत्रत्वादौ त्वाविवक्षाकालनतरति स्त्रीत्वप्रकर्षेयो लक्षुणपदिविवक्षापांपावोनप्रकर्षप्रसग्नः स्यादिस र्थः । नतु स्त्रीत्वस्यांगता
५ नेतिमित्तः प्रत्ययोत्रांगाः प्रकर्षत्वकवाशपनिमित्तपेसत्तानवहिरंगः नतत्त्रिमित्तस्य प्रत्ययस्याभिवहिरंगत्वमंतरांगवहिरंगतोपाप्युक्तेति
चतिषेध इत्याचवेस्तनेत्यार्थमभिधाममत्तदीनिपेत्तोद्व्यमाहत्तमवेतेसमवेतस्वकवनेविरोधांताविमक्किंच अभिधायकात्वेषेदान
पेतत्माण्णस्त्रकत्तत्वमात्मानं प्रिपक्तन्ममनारिष्ठनतः प्रकर्त्ते तेसे विमलमत्वरणिवेतरये ततक्रमानाश्रुपेणानीकिकेप योगेपरात्वनिजाप
गपरर्थाः प्रतीपत्वरतिलौकिकार्थसुचयत्कुर्णीकाणोत्रप्रातिपदिकार्थगतस्त्रीत्वप्रकर्षविवक्षाश्रुपेणविश्रान्तिर्थः उक्तः सामान्यात्तरापीति
नेत्रच हरवेगीनसमाणाणरति वस्त्रवीहीहत्ततेहोपिवक्तसुत्तोत्रीवद्गोमनीकेतिपामीति अस्यांचेषुकेति स्वतानापर्थाविवक्षापामर्चे· नातकप
त्यपरध्यते वाक्यत्वेति केणारतिक्ष्यविधानादितिभावः प्रवत्तितोऽतिजातेषुतिपुंवत्नभावप्रतिषेधमप्यते योवनस्याकालिरुपत्वात अ
स्यवं षष्ठुनतोति स्त्रचनपाःनोपस्यामनाभ्यामितिविकल्पेनत्तस्यः नवत्स्त्रीत्वस्येति तस्यसर्वचैकरूपत्वात्प्रकर्षोपकर्षाभावस्यर्थः । इहाव
त्वपीति सर्वत्रप्रधानस्यप्रकर्षाभावः नहृक्वरीणा सर्वत्रैवप्रधानस्यनविनाभेदहेतुनी प्रकर्षेविधनेनाविशेषस्योपेतिवाख्यनाभिति
नत्वकालिनांसत्वाधिकागुणप्रकर्षात्रुपमरत्वाप्यः उक्तंचेतिनात्रस्त्रीत्वप्राधान्येनप्रत्ययाभिधेयकिंतर्हि स्त्रीत्ववतिरुक्तंवत्समानातरा एम· ५
तिपरिकात्वार्थदारादयःनतेषाश्रयमेवप्राधान्येनाभिधीयतेतस्य चत्यपरेदाहेतुगुणप्रकर्षाश्रुपातिप्रायविवक्षापांप्रकर्षप्रत्ययस्यर्थः सामा

संज्ञापीति आपपहणप्रमाव्यानेनप्रत्ययांतेषूपतिष्ठाः । स्त्रियामप्यपरार्थेवहवचीहिविधानात्स्त्रीप्रत्ययप्रत्यवसमासोत्तरप्रत्ययविधानेति
षेधोपपत्तिः । कालिनास्यारीनुपर्शीत्कैनम्यायेनात्रगणनात् स्त्रीप्रत्ययेकनेयप्रकर्षप्रत्ययप्रत्ययानेकथंकालिकेति चर्णीचानित्यस्यकक्रतिवर्तमा
नेकालाचेतिसार्थिकनप्रत्ययलरपेहे चत्वीप्रत्ययस्वांतरणेनातीतिपात्वात्कनप्रादितिप्रश्नः कथंहारिणीकेति स्वार्थहरितिशाशास्य
त्वात्कनप्यादितिप्रश्नः स्वतानारिकनत्वकवहिरंगत्वात्प्रागेवस्त्रीप्रत्ययः सिद्धेति हरिणीचारशति हरितशब्दसमानार्थरतिभावः नत्रहरित
शब्दस्यहरितिकेतिप्रवत्तिहरिणशब्दस्यतुहारिणीकेतिभावः लोहितिकेति नहितोहितशब्दः प्रातिपदिकपठितोतिप्रश्नः अस्येत्यतरिति अव
ण्पवर्णव्यतीरर्थात्वतिक्तमात्रिविख्याचुणहणेलोहितान्यलोचणौ चानित्याकरतिप्रतिपदविधानात्वनौपत्त्वात्स्त्रीप्रत्ययंवाधित्वा
कवेव स्यात् [illegible] कालीनामेतिप्रसिद्धस्यार्थस्यकार्यान्तरविधानापातवारस्तेनवारिहवणात्त्वे स्त्रियामपरिणामितत्वालोकेच
त्वहारिषुत्वेस्यवहाणावालौकिकस्त्रीग्रहणेव्याप्तस्यानिव्याप्तिदर्शनातप्रश्नः नचगौत्वादिवत्सत्वानविशेषकंप्रपत्ते स्त्रीत्वस्यपतं:
सामान्यविशेषप्रपत्तेतस्यत्वात्वहाद्दिश्रुपानगपीरिषु भित्तत्वात्संस्थानस्यनवमकराद्यानेस्त्रीत्वंगोत्वादिवत्सत्वेषस्त्रीलिंगेपुम्यत्व
तोऽपुपहीतेषकातंपचवतत्कस्वरूपतिताभासानत्वप्रधमात्रेणप्रथोपुकृतरतिकास्त्रीनामेत्युक्तं कस्यास्त्रियामितितत्रयमानेविशेषविषयः
प्रश्नःस्यात् लोकतरति पंचप्रत्यात्वसमस्वनामाहनतिः शब्दाः प्रातिहारतिविविक्षणाणांविधानांपितेनेतिनावः पुत्रत्वपुंस्कयोकपाराजेषं

कौ॰ ५ णेनतद्वियपसाध्यत्वात्तस्य निराकरणार्थं पञ्चोकरोति पत्रिमितिमनुपपत्त्यनिमित्तत्वमर्थस्यापत्तेरनापत्तेनतस्य द्वारिव्यत्ववात्समितिसर्थः नयो
५ णावतिमित्तत्वात्तस्यार्थः स्यादित्याहत्वाशीभवति किंपुनरिति इत्येवमत्र रोने कृषणार्णवायसंभवात्तथाः किंगमिति समकेशादिक मितिना
चः सनकेशवनीतिश्चारोमतुपत्तेश्चैवलोमशादित्याः लिंगोदूहेलिंगिकथनेलिंगपवित्यपनिष्टुर्दं कृमितिपश्यातिपचनमोनीत्यसमाति:
सनकेशोवचसिद्धत्वारम्भप्रापित्वात्पतिपत्रिमितिमित्तस्यकृमार्पादिगतस्य उपलक्षणांतरनेनत्यौ त्वारीनांतनाधकपधेन नानोगोत्वारिवतत्स्या
माप्यविशेषपुंसेरगिणे पद्यौकैहरिणाहतिमांचत्वापाचत्वात्रिसुहः समथश्च सातलांतातिमिष्टकृतिरत्यादिसमत्वादिनीमिति उपचो
तेन्यमितिलिंगवतत्वेनसहचादिरसर्थः तेनान्वयानामाधीस्य नपुंसकत्वाभावः नरनारावरसमनेनसमघो कृकुटादीनांस्त्रीपुंससमूहाया
नानंपुंसकत्वान्निष्कृतेभवति समूहायसमूहावयवैः सहचारनिमात्रंपुंसकत्वं तृपत्नुपवत्त्रिलिंगनिमित्तेनसमूहाप्यसमावाल्लिंगतिरेका
दर्पसगोत्वपुंसकत्वमन्तेनोक्तस्तत्वमिनिगुणादपदमेतदिसमर्पितमुक्ते इदानीमेतत्प्रपिपतुमाह गोपादिति युक्तैःसः स्त्रीवेष्वधारीनरःस्त्रीति
मनिटास्यात्तत्रजनितमयोगेतनकेशवनीतिमनुपवित्तानामधुरूकृतमहाद्वस्यस्त्रीत्वाभावः नेतरत्तिपतिपरसाणांनित्यलिंगरर्शनात तथा
पिस्त्रीत्वमसंगात केशवपनेवलिनिपाः स्त्रीत्वंनमस्यात्तदरांनीकेशवसंबंधाभावात् तन्नानिशापसंवध्यचोत्पाकालेनाविल्वादवि एव॰
निशापिपिमनुपविद्यामनाभेपाकृत्स्त्रीत्वंनमस्यात् अथ्यानिसदाना दृहिपनारस्पर्शनस्यममुत्युनिर्वचोः चक्रतेच्यः नात्सिमितितत्वात्कृटेनापि ५

नद्रूपत्वनेतरतिकेचिदाहुस्तत्ररवौर्थेसंतापामितिकत्वस्यपः नमस्यनुम्मनप्यरंतिनुपमतत्वमनुष्यमनुष्याअन्नात्मस्यवनोमदानात्तपंतत्वात्तदाक्रूरी:
पक्षेसारैनत्वभेगाः नपुंसकमितिनपुंसकेत्वकृतिनवेलिंगेनपुंसकेनपुंसकत्वेनतथास्त्रीत्वपांसत्योभावात्स्त्रीपुंसमरुशत्वाघालिंगवत्त्वेन
सत्प्रत्ययाचालिंगसंख्याद्रहितत्वसत्वनत्वस्यार्थस्याभावादितिभावः चमसिनिति शृगादस्याद्वियपामउपरीक्षिकापद्यात्तसेनतन्नवेणवतिभाव
नेत्वघ्नावबहुत्वावमनात्स्त्रीपुंसतेनेत्यर्थः शुद्धोऽपनेपरिवर्तनात्तथाहस्यात्तलेत्ववीनभनेतमपर्वतेनन्युतत्त्वात्तत्वेचकालीनित्याह गवेन
गांधीथेति नहिरीयवैनगायत्री हैकरादिरुपत्वं नतवततनवहरत्वत्वनतरदणांयेनांपवंनगांक्यांतनमाररनतापवेभावानामविंशत्याविधि
तमापचोपचोपलेभःतथाब्रह्मारवपिन्नीनारेत्यर्थः नयोकेदरिणा पद्यासलिलनिर्मोमोहृणत्प्रमाणपुत्तापते सनोपलब्धजनुगुणादी
नात्तवृद्धिलेभमिति नेपिवाद्यपरेप्तौहेत्वमनान्यकारिशुशुभोमत्वलिंगीयौभिरोलोकेममनस्थिनरति इदानीमसत्वेमिमाकरोति मारिस्याति
चसवेति पद्यान्तारिष्यगतिः सतोप्रकृणानोपलभ्यतेरेखानयाम्यानमोपनेवद्यावृद्धाहृष्ट्पोःसरापिलिंगोलस्थानात्रयससेतणपृथवेद्दीतु
ननहजनकाप्येरगीनारम्भीपते किंचिहिस्त्यसत्प्रपलभ्यसमानेकिंचितसहयनातस्त्रवधाणामितिभावः विषमरति यत्नकरादिरुपत्वाद्विभेव
तितस्मात्तनुपलब्धिकाणांसवधानादिकमविधीप्रमाणसत्वानुपलब्धमनुगाविधाणादिवत्वक्तारैलिंगास्यासत्वमेवेत्यर्थः वेपनरति सनेन
इत्यानुपलब्धिमावसत्ववदाहेतुपपत्त्यास्यसिद्धकारणत्वसारत्वःहृहारनेशात्वकं। इतोविघ्रमानस्यापिलिंगस्यासत्त्वस्य मनुपलब्धिकाणं

कौ॰४ रर्थमित्याह। घटमिति इति क्षमित्विक्रियर्षीरिति प्रथमान्तस्य गौणत्वसंज्ञत्वादेः घटमिति निर्वक्तव्यीरिति। पृथ्व्योष्टौ तस्य शकुने पञ्चमितस्यावधात्वादि
६ ति रूपादित्यवहितस्य प्रवृत्तेरेः तस्मात्तत्वादिति अप्रकाश कात्तप्रयत्वादेः इंद्रियपरोक्षत्वादिति निमित्तप्रागभावादेः तदिप्रा
तद्विनविषयमात्रज्ञानस्य विशिष्टत्वादित्यर्थः सोऽस्य प्रसिद्धिपरोक्षत्वं तथा वाताद्यनुपगमात्सः इष्यते अर्थात् स्वमनस्य प्रत्यक्षतत्वमन्ते
न तु इदं वैतदिद्रियाः अतोऽत्रेति इंद्रियपरोक्षत्वमितिभावः केनेत्यादिति प्रमाणाप्रमेयो वा तपनेऽभावात्वहारित्वमर्थे द्वारालिंगात्तपनेभावानन्तरस
र्वविषयः सन्देहरहितिपक्षः स्वात्मत्वमुद्रावेनमानमाह वर्णोऽनित्यत्वीपुंसकापेयाप्रमाणादिकं स्वभावकारणमत्र लिंगात्रुमानेक्रियानंतरस
र्थः आकाशेनेति आकाशान्तरसाकाशप्रकाशशब्दात्मकालेनप्रथममेघानां तेम्पोऽनित्यवर्णपत्नेमथा लिंगाभिर्यर्थः। अन्योन्यसंश्र
यमितिन्योति प्रकाशाद्योः यस्य तेषां कार्यकारणभावावगमात्तवत्तुकार्यकारणात्रुमानेत्वहारित्पुन लिंगास्यकलाद्विरूप्यग्रहणात्तेन
कस्यचित्कार्यकारणभावग्रहणात् तत्र हि लिंगात्रवगमात्तु स्वयंमेयः शब्दस्य योगात् लिंगवृत्तान्तिविनातेनाप्रसिद्धमेन रित्यर्थः सङ्क्रमादित्यादिव
तस्तेमितिनद्रप्रपतेन्यस्य तेषाम् लिंगानुपपत्तिविकल्पहारिवक्तविषयेणाप्रमाणेन लिंगाभावनिश्चयकालाविह स्थितप्रमाणद्रित्यर्थः इं
द्रियपरोक्षत्वमनुपलब्धिकार्यानुपलम्भाणामावमितिवक्तविषयत्वे वाभिधानाद्विगत्यते अंशेति लिंगाद्रहेतुतत्कार्यप्रायपेक्षीयत्वेतादिकमिमि ग्राम॰
नरक्षादिकाधान्तरत्वं लिंगात्संभवः स्त्रीपुंसकत्वनावित्वमवसुकलेनत्यात। तत्त्वभावेन पुंसकमितिवचनात् एकत्वेनतरति पातिसिद्धान्तः स्त्रीपुमान्ति ६

नित्यद्रिपसिद्धोऽन्यक्रियाप्रसादस्वमात्रप्रमाणप्रियमित्यर्थः। संस्थानरितिभावमसाध्यत्वं दर्शिपनि त्वेत्यभिमतरूपेत्तत्वस्थानोः सप्रधृवृत्तिसकारणस्यपका
र्यभवतीत्यर्थः श्रोणादिकोऽप्रयुक्तस्य प्रपः तुल्यस्यत्वात्तुल्यकालत्व आपत्तस्यानिमित्तघातरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः। कार्तस्वावनद्रत्रिनते पत्नन्तरनम्यतानित्य
मानित्यर्थः संस्थानमितिनिमित्तात्वात् प्रकृतिविविधभावः सामान्यस्याप्युत्तिः एतास्वावच्छाः शब्दगोचराएवेत्यवतेपि गुणत्वामितिस्त्वत्वे
जर्मादिगुणाः तस्याकाशस्य रूपाश्चन्तरात्मकाः एवशब्दस्य पंचगुणाः तत्संस्थानरूपं चयपरादित्वात् तु तन्नपतितिः क्रमवचपत्नित्र व्यवमतो निसंगाकार्ना
सिद्धान्तः केवामितिवक्तवादिनामस्ताक्षकार्यार्थाम् प्रमाणप्रत्यागमस्य स्वात्मानूष व्यवहारणोऽवगत्वात्तप्रधृः। तथावोऽतां गुणनांपामितरूपेन
रादिपद्यमुक्तानित्यत्वानित्याणामरूपान्तरलोकप्रसिद्धात्माहशब्दस्यदीति अवान्तरेति अन्तरस्यर्थः अत्राकाशेशब्दात्मकमेव स्पर्शात्मकत्व
वायुः नेयपरोपः प्रसिद्धित्तस्वभावस्थतदोपाप्यनित्राशेनाचविवोहितः त्वगंवादिति वायाकाशयोर्भावानमर्वपराग्राह्यपदिवंपुलादीनाम
इत्यवविति गहीति मन्यादीनामाविर्भावादिरूपः प्रहतिरास्वाव्योनित्यः परिणामरत्यर्थः पृथ्वीयप्रधृपरिणामितस्याविर्भोक्तत्वात्तधर्मप
चेरवमवतितदूर्ध्वं काद्रिणाप्रहतिरिति निमामांक्तत्वंतपानस्यकथ्यतेऽस्याविर्भावतितो भावः स्थितिनिश्चेत्सधर्मविघतेपहतिर्भिन्नः संघुर्याति नित्यमिथ्य
प्रहतित्रिमः सतनेनविप्रपंचेतवाचंत्तेवात्तसंभवः। पश्चात्प्रकृतिश्रम्मांक्षस्थितिरूपंणरूपते अनुपात्तविकात्मेवांपहृत्तीक्षिप्नुणात्र्यपाः नेना
सविति रूपं च विति कानस्थमिघते तस्मात्तरूपमेरक्तनकाधिरपिविघते अन्येतनेनपुंसकत्वं नेत्यमित्यरूपते। प्रतिबिम्बकधर्म्मिणप्रकृतावो

७१

कै.४ निर्वंधनमिति। सामान्यमपि गोत्वादिकं व्यक्त्याश्रयमिति कृत्वा तस्य हेतुत्वं वर्ण्यमानं शाब्दिकाणां तावत्पक्षत्रयपरस्परमनभावात्ततः एको लिंगायोगादिति सर्वेषु
७ शब्देष्वापि तीनो लिंगप्रवृत्तेः स्त्रीत्वादिनिमित्तोपादानात्तत्तल्लिंगोपादाने विशेषतस्त्वनेनापि वचनं यत्कल्पनेनस्य वचनव्यापाराभ्यां स्त्रीत्वं स्त्रीत्वादिभूतत्वमित्यादौ संज्ञाना
देरपि स्वविनिमित्तत्वाल्लिंगयोगः। विवक्षातस्तु इति लोकस्य व्यवहारपद्धत्वा स्त्रीविवक्षायां पत्नेन तुष्यपोष्यादि। तदुक्तं हरिणा सं निधाने निमित्तानां किं
चिदेवप्रवर्तकं यथा तस्मादिशब्दानां लिंगे वृत्तिप्रमवत्था। भावतत्वविदः शिष्टाः शब्दार्थं व्यवस्थिताः। यद्यदभ्यं गतास्मेति लिंगं तत्तत्प्रय
चक्षत इति। तस्योक्तावितिलोकतः। स्त्रीत्वे लोकात्तस्य लिंगस्य प्रतिपादनेनव्यवस्थानुगतो नोऽस्यार्थः। अस्यामिति। भृत्तेः साहित्येन तन्त्रे के शाब्दिकमतं
न्यदृणलिंगान्यपगमप्रतिभ्यातः प्रीत्यायाः। वेदादिषु तु तत्पदार्थ संयोगविशेषाल्लिंगमतिष्ठित भावः। लिंगमतिशय्यमिति। लिंगस्य वाच्य
यो लोकः प्रमाणमित्यर्थः। एककार्यइति। अनेन लिंगस्य स्वरूपमपि लोकादेवतावगतस्यक्तं भवति। तेन कस्मिंश्चिद्वर्थे संख्यानादि समतुल्या
वात्वप्रयत्ना। कान्तत्वमिति विशेष्यता। लिंगान्यत्वे। ततः केचारि संवेधेतु लिंगेष्वप्युपगम्यमानेऽणत्वमयुक्तं। अव्यपवायत्वाद्वेति। कुटी कुटीर
इतिफलस्यावयवस्योपपत्ति इति लिंगभेदेऽर्थभेद इत्यर्थः। प्रायणविचारितत्वमतो यं लिंगमाश्रित्य व्यवहारः शब्दनुसाधते निश्चीयते प्रयुज्यमानेऽपि यद्यद्वै न
वापि वक्तुं तेन वा निर्णयोऽभ्यवहारो नागत इति परस्या व्यवस्थामिति सत्यानादिलक्षणमपंवैकिकं लिंगमितितेन तस्य प्राकृतत्वं भवति। कथमिति। स्त्री सम·
शब्दः प्रत्ययार्थशब्दवत्परंपरात्रेणार्थे इति च वर्ततेऽनर्थपरार्थाप्रमाणमिति स्त्री स्वर्णे तत्र इत्यवस्थानिनः प्रातिपदिकार्थत्रस्थिरवाच्यर्थः ७

१८

बारपदमिति। स्त्रीत्वं प्रत्ययस्यार्थ इति प्रत्ययस्यार्थपक्षः। संपद्यते। परंपरया तु स्त्रीत्वं प्रकृत्यर्थ स्त्री शब्दे ते। यथैवं तदा पदं प्रकृत्यर्थं स्यादिति स्त्रीत्वे प्रत्ययेन इति तद्व्य
वाच्यत्वेन प्रातिपदिकार्थता वा। तदपरमस्त्री प्रत्ययार्थात्विकारणवचनेनाः। अथ स्त्रीत्वं प्रकृत्यर्थ वाचिनो गोत्वादीनां तथा प्रातिपदिकार्थ इति प्रकृत्यर्थ वि
शेषणत्वं ततः। एकोपमर्थ इति प्रकृत्यर्थोऽपमतेन स्त्रीत्वस्य प्रत्ययेनाभिधानादिति भावः। यद्यपि शब्दादीनामव्यवस्था विशेषो लिंगाश्रयत्वात्
स्यादवस्था तु अभिव्यक्तत्वाद्यभिधानादीनां सत्त्वे हि मात्रेयपदे शब्दादीनां तद्वत्तेयमत्रेवशास्यामेर्देव विवक्षायां स्यादेकवचनेन न बातिर वमनवस्था
विशेषस्य लिंगस्य केवलस्य वसंख्यानादेरिति मन्यते। अनेकत्वेति। एकद्वयेतु योनकः प्रत्ययेनैकस्यापि वचरीयादेरेकदोतकत्वमिति ने
कप्रत्ययोऽस्तीति विरुद्धा। वाचकेतु प्रत्ययेऽर्थप्रकृत्याऽस्पेकेनेवाभिहितेर्थे द्वितीयप्रसक्त्यविशेषसंज्ञः। आप्पो प्रणीति। गतोस्मात्प्रत्ययो
ऽस्त्री गर्गादिभ्यो यञ्प्रत्ययमनेन रत्नात्तथा बोध्यतद्धितरत्तिप्रकः। तदत्रानर्थप्रकारिणो योप्य संस्त्रीत्व तस्मात्तिनोऽति निष्पत्तेः। ततो परः स्त्रीविनिवा
एकाल्शब्दान्नपरादिमत्त्वेऽपि प्रवृत्तत्वमापत्तेन बाधप्राप्तोनिर्दीपा स्त्रीत्वमोक्तत्वात्। स्वार्थमिति। संख्यानवाचित्वस्य प्रत्ययोत्रेन तस्य
हेतु स्त्रीत्वस्याभिधानार्थमप्यात्वोति स्त्रीत्वविषयमिति स्त्रीलिंगमव्यवहितत्वाद्यर्णेरविवाद्यतत्वमर्थवर्णनत्वमापामाधिकरण्यात् स्त्री प्रत्यय
[illegible]
[illegible]

१५

कै॰४
८

द्व्यणुकादिपरमाणुपर्यन्तं भाववाचकत्वपेन समाप्नोतीत्यर्थः अथवा द्व्यणुकापेक्षया तत्राद्यत्वं न स्यात् क्रियते तेन देशेन तत्र परोक्षात्परत्वं तस्य पोत
पक्षे परस्यापेक्षया न देशेन नियतपरस्माद्विसाह क्षितिरिति तत्र पक्षेऽर्थो वीकृतं संज्ञानेन वर्तमानात् द्व्योः द्वयोर्वा परस्यार्थः स्वमिदा
मीति यद्यपि गुणमात्रे प्रयोगः क्रियते तथापि गुणगुणिनोर्भेदविवक्षायां साम्यविकल्पाद् गुणप्रधानभावस्यान्वयः कृतः द्वेन द
क्षमेवाभिधानात् तद्गुणसंबन्धो निमित्ता वचनोत्पत्तिः इदं च वाक्येनाचन्द्रमसाभ्यामुपलक्षितमिति भावः तदुक्तं हरिणा सोऽयमित्यभिसंबन्धं
धारा द्वयं प्रतिपद्यते स्त्रीलिङ्गभावसिद्धो व्यवस्थानात् विपर्ययपरमिति भावः तस्य स्त्रीलिङ्गत्वं नियोगस्यार्थः द्वयमिति अवितुमिच्छति
त्येतस्यार्थः नित्यत्रित्वेति नित्यत्रयं परस्त्वनिमन्त्रणे लिङ्गविवक्षायामित्यर्थः एकस्मिन्नपि वितुमिच्छत्येकस्मिन्नर्थः वाक्यमिति भोजनादिकर्म
त्यर्थः सर्वकालरति नुपनित्यर्थः सहिष्णुत्वेन कर्तृकेषु तुमुन्नित्यकालमात्रे विधीयते स्वार्थोऽपि तिरश्चीनस्य अत्राप्यत्र मिति इत्येवक
र्मेत्यर्थः सर्वे विधिविषयास्तत्र तथा तत्तत्समर्थमाख्यातं व्यवहाराः पुनरिति नेरहेतुनाभावादेकमेवस्त्रीत्वं स्वभावात्तु मित्रत्वाचाणिकालमाधन
नेदानीं च नु भेदग्रहणमित्यर्थः स्तोकस्तु नैकमितित्वं वनास्त्रीत्वमनेन अतिपरं भेदकं सुमाधवरतिमत्वात् अर्थे कमपीति सर्व कमुपलभ्यत
इति तद्वाद्विरामे विभागत्वावचकपलभ्यते लिङ्गं अविवक्षित रूपेणैव नव्यनेन प्रसिद्धो व्यवहारः तदात्त्वे न्यायो हितो पसाधुपदं नो मि
नि भावः अर्थे कपिति प्रत्ययेन शास्त्रान्तरसर्वत्र क्रीतं तस्य रूपमन्वेवं विशुद्धगणनां च पदार्थलिङ्गं तत्र प्रवृत्तेरपि परत्वे मतभावाभिधा

पोपत्वमित्यर्थः कस्मात् वदिति अत्र पृथगित्तीनेपुवचः समाधिरिति भावः गुणप्रधानपरत्वे रूपादिसंनिवेशमात्रमित्यर्थः गौतेति भावेन
त्ते अथ मतमिति स्वेनतरमितसहनामसत्वमर्थोऽपि वक्तृस्वमित्यर्थः तत्र स्त्रीत्वस्यापि द्रव्यत्वेन ग्रहणं स्त्रीत्वे नाविरुद्धो योगः
विशेषकरणात्मर्थ्यादिति एकमपि स्त्रीलिङ्गस्य पदस्याभिधीयतेऽस्यार्थः वचनादिति परः स्त्रीविशेषणात्तथाहि अत्र सामान्यग्रहण
प्रतिविधानपदव्यवच्छेदं वंशत्वंकृतमितिभावः षष्ठ्यन्तेनीति अन्योऽन्यप्रकर्षप्रयुक्तोऽर्थोऽन्यत्रापकर्षप्रकः अथ रूढ्या भेदाद्विच
नेकशब्दभेदादेकस्यार्थमभिधानसंभावः स्त्रीविषयरति येनिसमेव स्त्रियां वर्तते लक्षणादरपत्ते प्रामकारणरूपत्वात् नवधार्थ
लिङ्गमस्ते अकारणस्य प्रयोगाभावात् अनेकलिङ्गे पुंवत् क्रियादिसत्त्वात् अकारणत्वेन निवृत्तिमितिभावः सर्वनाम्नामिति णक
टायनस्तेनेन सर्वशब्दानां कृतयाधनात् शास्त्रकारणकारणतानिवृत्तिप्रतरस्यार्थः वचनमपीति तद्धिनार्थोहिगुः अहारिविग्र
कातत्सामान्ये द्वैतिलुक् नपुंसकहितलुकीतिस्त्रीत्वस्य पदस्य लुकि कृते प्रयोगे एवाकारान्तादस्यत एवेत्यर्थः॥ ॥अजाद्यतः॥
शूद्रा चेति जातित्वे स्त्रीलिङ्गेनेन टापाबाध्यते तत्पुंयोगलक्षणः गोपालस्य पोषूव्यलक्ष्यापरतिस्यादास्त्वार्थे तत्रे शूद्रा
णत्वग्रहणात् तेनमहास्त्रस्य ना पांसुरी तेनभवति अमहत्पूर्वस्य मह च्छूद्रस्यानुकरणत्वात् लौकिका ष्टापि विद्यापिता भावाराज्ञीभावः
अमहत्पूर्वेति किमर्थमिति अनंगतात् पूर्वं स्यापि तत्तेषु स्वपुंसत्वेन समानेन भाष्य महती शूद्रा महाशूद्रेतिनत्व निहितत्वात्टापः प्रति

कै॰ ४ येषो नर्थकः इति चेत्। महाशूद्री इति महाशूद्रशब्दः समुदायः प्रकृत्वाभीरजातिवचनो न त्वावयवार्थो ऽस्ति यथा गोरखरं इति तत्र समुदाय एव कृत

९ पारेनेकमनार्थमस्त्यो नाना सा त्रर चितं निनेन समासः क्रियते नन तथापि धर्मिविशिष्टता नि लक्षणो ऽरोपेवमवतिष्ठतातिरिति महाशूद्रशब्दः

समुदायो परानाभिरवाची तरा दायः प्रतिषेधो परा तु महत्त्वविशिष्टाशूद्राद्वृत्तिर्यदा विशिष्टताभिरसमहाशूद्रे स्येव भवति अयमिति तु नाति

प्रहणे ऽस्य महत्त शब्दो तिष्ठति येव सामर्थ्यो रत्नो गौणो पि ... तेनेन्स्या च्चापि शूद्री एव भवतीति अन्तिम भवतीति भवेत तमति केवला महान्ति

कान्तेति शारि समासः ननु जातिनस्थे न्यने नो ऽतिरे तो नारपि शूद्री प्रसिद्धो भवति गौणादिषु च महत्त्व महत्त्व शब्दो ऽन्यपठितं नो तथा चाशून्यमरस्य

चनपुना फला न्ने सह न्महत्तो उपमेयान मिस्त्वकं अन्यथा शूद्री च एवो रान्नेन सिद्धता न किं शूद्रा त्र नविधानेन विमनञ्चुरजार्थनद

वचनमिति चेत् किं गौरादिषु पाठेन च पोन नमनु पसर्जनाधिकाराच्चाति महतीत्यत्र गौरादिषु एव पाठात् गौरादित्वादीप्त्वकर्मख्यमाम्

चोरादि न्नरूप समत्यानेन कर्तव्यं जातिरिति च वक्तव्यामीति अन्यथा महत्त शूद्रस्य मतिषेति येव महाशूद्री महाशूद्रा शब्दो ऽविषय विभागे

नेकर्थमसाधुत्वं वर्णा यि नेति भावः एवात्तीति पन्चाना मत्यानं सामाहारा इति द्विगुत्वो द्विगो इति ङीप्रसङ्गे इति टापाचोप्यमानत्वात् अनारीना

मितिस्त्र ना पन रमिवर्थो नेना नारि या जातिपरिकाभिधेयम समवं तत्त्वो न मि दहू श्च पते पं चा नां समन्नन्तम्ना मा भिधेयम मा हारा णा न्ते त्वीं ने न न तत्ता स्म॰

दिगुरार्थगनमिति राघोः प्रमंगः। पञ्चाना मत्यान्तं तत्त्वो तत्त्व विशेषो पञ्चोप कृनी णामा प्यपना रौ ना मि व च कृ निलं विता पते ना मा पर्यारा एवं तु मत्स्यमर ९

मूर्धेति नयति पेषो चकस्थः नदिम महाशूद्री सत्त्वशूद्रा पोगतं तत्त्वो ऽस्मिन्निति दायः प्रसंगाभावः ऽजाति भवति कथमिति जातिपरिकादिति कर्तव्ये तत्र

विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् समामाजातिपरिकेनोपादिश्यते ततः सतिः प्राधान्येन तत्र विधिर्जातिलक्षणजातिपरिकातपरिगणितं भवति

निर्यान्तिपरिकातु पिन पतप्तां समवः परात्यन्तजात्यन्तपरिकं विशेष्यते रानटवा विशेष्येनेपरानस्त्विविशेषो मत्स्योऽगिरस्ताजातिपरिकादिति

ष पत्नो भवति पर सद्गो प्रत्याति यति मला प्रथुः भवतीति सर्वादिषु भवतु वादगणित प्रयुनेम ह छं दोविहा लक्षरमा वा दुर्गी तस्य पदेश्य तरत्र

विधिनेति तु गणना जातिपरिकाम विशेषणादि तिमावः महाशूद्रेति महणसुपादान मा न्येन तु जातिपरिकास्यत्त्वपेणाच्चानां टापः अचेति

चमहत्त्वं तेनि मतिपे धेने ह मका ऽति जातेनत विधेश्चा पितेनारितिभावः निमित्तमतीति अदोपत्ते तेन मती त्वत्ता पि त्र सिद्धाति उगित्वमनु

पोगमानित्यारो नुम्पर्यस्याने ह्निीपिकुगो नतीति सिद्धति मनुप्रत्ययानि त्वात्तेनाच्यगो नुक्षुत्पूर्णयो ऽमतो निक्षाने निमत्वात्तेदुद्देनो ऽनादेः

समुदायान्मनु पोरिवान्मा भावात् ऽसमासादि सर्वः ऽरत्न विधिनेति नचुचजातिपरिके नो ऽगित्वाविशेषणानाविशेषणात् कथयत्यत्र विधिः ए

वंनहिंग्रह नत्रेण णोगह्य न्नचापि तेन तेन कश्मि नगोजातिपरिकेनो ऽति दिश्यन्ते हि तीपे तत्र जात्याजातिपरिका मिति रो ऽप्य भावः ऽ नैतरि

तिउ ऽजितस्य प्रत्ययुनादि निशा रने प्रमाना मन्यपरार्थ आत्रोप ने न न तु जातिपरिकमेवे सर्वः च्यपरे ऽपि दनरभाबे ने ति प्रपोग मे रे न भवात्

कौ॰ ४
१०

वरिति पदच्छेदरूपं [illegible] नेन स्थापं भवकृद्यो [illegible] नपेक्षार्थः। एतेन येन विधि [illegible] मिति निरस्तमिति निर्दिष्टेन न
वति नैतत् [illegible] प्रयोगमिति [illegible] वति [illegible] इति [illegible] वति अथ
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] १०

[illegible]
[illegible] ५

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

कौ॰ न्यग्रहणान्न्यायात्तज्ञप्रयस्य परहणोपन्यासस्यविहितनरनिहतत्परहणेगनि काककरूर्वैम्मापियहणमिनिया वहुव्रीहौविधिनिर्फेनिनमायोनिनेपरोपं
११ ।अपहस्तैतिपनिषेधेनतरत्रविधेनोपिनत्वात नपर।कस्मापमिति परिरीपः प्रतिषेधजन्यरापंवजा त्याप्यरस्यनेनलोपेसस्यरत्रत्वा
नरापपणायोनीनिमन्नागत्तः स्वात्रार्थः विष्णवुहिपा स्वार्थपरिहाणाभावमाह अवनन्न्यस्तिपसुपाहवीतिपारत्रात्तरो विहितः
तस्याचेयसेणाभावात्तरीव्यत्रारस्तुकं।परिगणितेविधिनिलोपः सुपहृतिनिसत्रेनिपमार्थेसुवारिविधिषेवनजोपोनिहो भवति
नान्यत्रेत्यर्थः आवाप्यहति पर:स्त्राविस्यस्यनत्रत्रसाहोरोपेत्नर्भावातरहिविधिः सुविधिविनत्तनलोपस्यामिदत्यमस्येवेत्यर्थः
।हल्हति।तत्रहिहसुविधिविनिमर्थविनाशारावपक्षःसमासस्याश्रितः।ततस्तदापिसुपिविधिपि।त्वंसुविधिविधेवनीतीनेकर्तृकेनलो
पस्यासिद्धत्वात्कार्स्त्रोकोनेनपवनीनोत्नसपारित्यर्थः विप्रापत्नमायोनीति स्वर्थात्सुपपायामिमा त्रापेक्षापंपनिषेधारत्यर्थः तत्र
पोणयामिति योगस्त्रापस्यनिर्पेगात्रेनोयते पहृतमिति हृपोपदिपत्रनिवप्रनितत्तानारपेक्षणाटेनेभावःएवमुभाभ्यामिमिन्
त्यात्तन्न नानुभावपीति पुरिपंत्रेवरीष्यनिषेधनत्रेवरात्पनरात्रनिषेधमुचिवावेवमनोत्रविप्रस्थेनमनोवहुव्रीहौसनेनापिन
वेवविधीयेतमएवहिविधेवादिपत्रेनकिंपनिषेधेनतस्माद्रुभयविधानसामर्थ्यादुभयेपर्वाविप्रमानीत्यर्थः विहितेति।नत्रपवतेननानि एप॰
द्वानि।सुपर्वसारोत्तरर्थपन्यनरस्यापरहणस्यातेनेत्तरहति।पहानित्यान्यत्ररस्यापरहणेनपरुकेशंगवनुतापनेतरानत्रपधात्नोपिनस्येनत्रि ११

पत्नार्थंपवनि।तुपपधालोपिनःस्यात्रत्नानरीपत्रवनिनान्पत्नादिसि।नतस्यसुपर्वस्यारेलुपपधालोपिनोरीपानभावमेव स्वयतरिति स्वत्रापेनेवि
यः।किमनेतरपेवास्यनरस्यापरहणेपवतुनत्रस्येनकर्तृत्र्यपवनीनिमस्मनेतरनेकाणमन्यत्रनेयाहमिमिविवरीति स्वसतरस्यापरहणेनात्र
नेनयाविनरनिभावः हरेक्षिति अस्विनस्पनरस्यापहणेक्रिपयाणेनतपधालोपिनोस्नतस्यापिमिनिपमार्थंकर्तृन्यं नरेवेहाकृतेनान्यत
रस्यापरहणेविधर्थेमविभानीनिभावः हरपपीति स्वमतोहास्यनरस्यापरहणेनत्रपधालोपिनोन्यतरस्यामिमिनत्रेविधर्थस्यातनतस्त्र
त्रकोणकोणहीवेविधानारनोरवेत्पनेनकोर्मितिपनस्तत्रविधीपमानरीपेनिपोगेनविधीपमानोनेकोवहुव्रीहौसन्नस्मात्वहुव्रीहौ
निस्यातस्मिविहास्यनरस्यापरहणेनतपधालोपिनरति अत्रविधीपमानरीपेनिपोगेनविधीपमानोकोवहुव्रनेनिपमार्थमवाननुवि
धर्थमितिवहुव्रीहौसत्रकात्रेत्पोरीविस्मनेनेवरीत्रपवनि।नतस्तत्रनोवेनिकारेशःसिद्धनि परितर्थन्यतरस्यापरहणेनपरुकेरीस्व
तापनेतरापत्रत्रारपिपामोनिस्मवस्त्रितविभाष्याविततानात्रपविप्रतिश्रुत्पारानुभाभ्यामिसेकोपोगःक्रिपनेनतोन्यतरस्याविनिहि
तोपलत्वानोवहुव्रीहेरिनिवर्तेतेनतुमनरति त्वर्थेहेति परितहतस्त्रेस्तेनेनत्नतानवहुव्रीहेःकश्चिधीयतेनरोत्रापिकपाणांत्स्व
स्वनपत्नात्तंवर्तिपरानोपोवहुव्रीहिःतनःकविनितरात्रकपानभाव्यविनिश्चहाप्यपश्चातिस्वावार्यरेरीमुस्वाह वहुव्रकेनिसमसा
णपरुर्वत्नमिति।समसाणस्परापेक्षेत्यर्थः।ननोहलनरतिसमसाणंतस्परीर्घत्वंत्रगत्रस्यपोकारेशास्पर्तपस्यत्रवनभावात्र
नोनरीस्तापापपत्नानापानपुनस्त्रेनिकप।हरानीमावार्यत्राहकपानावरिनि वहानीति शपिपमनःपूर्वसंगरावत्रेतुपस्यापात्रर

७११

कै॰४ तिसंयमाणाणस्तरापञ्चमानीगमानान्मीस्तुकाणकारपोरेकारैरणन्नावोपयाराकहावितिः अनुपसर्गादिनाम् उपसर्गान्निमित्तशास्त्रीयं शब्दयने
१२ समासानवपवत्रनेनत्रापनाशुपेकार्थमसरापस्यनयायोतिपरत्वपवेकार्यमरूनार्थतन्त्रामसरापस्यमतन्निपपातगुणमनेरस्यारावान्यने
परे नतुपरत्वपवेकृतार्थं पयावणापमोतिनमवस्यान्मनेपरेतस्त्रविधिस्तुयहणावेनेतिपतिपदः नतस्त्रानर्थकोपपत्तिनिषेवरनेभुतार्द अत
पमर्तनारितिकिंमर्थोमिनरनरोऽनुपरूपपदं नितिमतिषेधेनमरमविधिनौपितरागिमनार्द पद्भुत्वोति पद्भवः कृत्वचस्त्रपनापितिवृद्धौ
हिः कृत्वा अत्र उपसर्गनिमित्तत्वाभवतिकृत्वचाणाशारिति हिरणातिसत्वाटितपातिपरिकं शब्दाने नचापिकिंचितशास्त्रादितभवतिप
यानरहूवौ हिलिकिंस्वित्त्वपचरितहूरण अनपरवेहिपेत्रादिनमर्कैविलक्षनत्रसमूरापार्थनन्त्रहितापनेमतवावपवः कविष्टानुहि
भ्र तभवति पयालनन्यपीति कविन्नहिनण्कलारिः। कविनेत्स्यारिमत्रपंसमरापंपौवपवौनस्यमिषपतिनरर्थमपपचस्यारिनामि
सनेनापिमापेणोकृत्त्वाज्ञारिरितिनतुकंतत्यहणपरी।आपाश्चपेणान्नहिरिरितिकृतनण्वयग्रहणवक्तृधीवानि वनोत्वेसत्ववृत्त्र
गरंग त्रस्यप्रात्तिपरिकमस्यग्रहणारत्र्यैविधिनैस्यारितिभावः उपसंख्यानादत्रसिद्धिर्मनार्द एनरपीति अनिधीवानिधीवानमतिकान्नेति
ननस्रकपः। मनुच्यमहूनशद्वेस्यनेनेवृतापितनत्नरमविधिविनतघुनायोनेनतापकेनेसार्द शब्देस्त्रनिर्देशरुतेनावायहनलर्थेयेश्वपवा
एवैनेरत्नाति पञ्चौपितनतुउपसर्गेनेनापितरत्नविधिः स्यारितिमथमोननमसपुपार्थोवाधारेन। पर्वैमस्त्रनाशेनेनरचोवार्पहानेआकं पप॰
णापुर्मनेस्याविपकोतिनायोक्रूविनीनत्वेष्टमाणातनोधेत्रानरधीनरसाणनणयोक्तान्तुणितितुक्तयोक्तपयमप्पाणोत्रोपसर्गेन १२

28

नातर्हीश्वभवति वणाद्यमिति। प्रसपेतु नेमहनेर्वनतरर्थामिधानादितिभावः। वृणोर्वेति अत्र च यो नार्थस्योपसर्गेनेनत्वारर्थहारेणाणयस
पउपसर्गेनमितिभावः पत्नस्ये आंख्रस्यपउस्यत्राप्तस्यगुमनानरात्रुपोर्डीत्रभवतिप्रसपजहणेनापिनवत्सप्रकारानितिवितान
ने यानिपवंसगरतिनेभ्योपिप्रतिषेधः पाशेनोस्यर्थः अवन्नीति अवन्नेणपसंतोरहेतुकोसनानारीन्मरूनस्यस्थिपादवंतिकुतिकु
कृष्यरतिकु गोधापीति गोधापोपस्थलोलाल्वेपर्गावार्ध्यावेसमनस्मातश्वेतिकु अत्रप्रस्यपार्थमानिप्रकृत्सार्थस्योप
सर्गेनत्वादितोमनुष्यनानेति निश्रुपामोनिनस्यनुरासीस्यादित्यवकाशः निहंसितीति अस्यपेतुमेपक्रतिरोवापसलहणनानिमा
हसावातुपसर्गेनमितिस्यर्थः। एनरपीति। पदुकंपवॅमत्रानिर्देशोवेतिनतभाष्यकारएवस्यायपेदिष्टमांपोणितिस्त्रापिशतनिशशानुपचो
क्तार्थोपनुस्यपः सत्निवेनविहितः। उनत्रारतिनोपिनुक्तोहितनुकौतितुमं वुनेनेति। सकृतपदनोशागस्यमवरितार्थत्वानुपुनः
प्रसन्नगाढः। स्त्रकाण्ठपण्ठापाटोश्वांस्थिपांहसाराप्रवृत्ति हिरेतहींनिपधानेननतरोविधिनापनार्थोपिदमितिसर्थः। नत्वमहत्स्येति
तापिनोसौ एवनहिंतापकातपवाप्रधानेनभवतिएवमुपसर्गेनेनापिमादितिसर्वथापेकोगः कर्तव्यः। भाष्यकारोणतुसत्रमेवं
तापनाभाविनंगणपदितमनिधेधानवेत्तपांनरवेत्तपासवीरिवान्नेकेतुभाष्यमनुपसर्गेनादिसंबंधोगः पत्ताश्यानरसारिएवंतर्हि
ति कुंपप्पकारोणहितोपपरत्नहाणः समासः काश्येनेत्याद्योश्मिसत्रचव्याख्यानिपदिकादितित्रितपाधिकारान्नहीमस्यपान्नो

24

६१

कै.४ न्तुममात्रस्यातिपदिकान्तरं विधास्यते समासमन्ननोणस्त्रीप्रत्ययान्तस्यातिपदिकस्यासंभवात्समासः स्त्रीप्रत्ययान्तोऽस्येत्या
१२ न्त्रैश्वस्रुसुपर्णीतिश्यो ग्रहणस्य ग्रहणानुस्पसभविष्यतीत्यभावः अथ यग्रहणमिति यत्र चोरपत्रिक्त ल्लहितनस्मासाच्छ्र स्त्रक्रन ग्रहणं
प्रातिपदिकात्कुंभकारादेः स्यमातिपदिकत्वात्तत्रण्व ईत्रविष्यतीतिरकण्वन्तरस्य पीरोभावस्तु पञ्छमवत्पदपीगतर्थेप
त्रिपादस्यात् नत्रैवमविकाराश्र हातरौ विधिविहितेत्कुंभकारीदारैकरगभविष्यतिस्त्रीप्रत्ययग्रहणेनराद्रित्रिपमाभावात् तथा
चपाणकारीयगौधीपुत्रत्रस्यत्वंसमासग्रणोभवति एवंतर्हितराशिन्निपमाभावात्रिपमः पत्रसेनतथा चकराचितकारीश्राद्रात
श्रयपः स्यात् कराचितकुंभकारीशारात् परात्कुंभकाराशरातरौ विधीयतेनेतराकुंभकारीशारएव स्त्रीप्रत्ययान्तोभवतीत्य
त्रेकारीशरइतितः प्रत्ययो भवति नत्रकराचित्रिपमाभावात्कारीशरोपि स्त्रीप्रत्ययान्तो भवतीतितत्तोपिस्कृपसंगः नैष दो
षः निपमप्रतिषेधेनाधिकस्यतरस्यकार्यविधीयतेन तुस्यतस्य अथवा स्त्रीप्रत्ययेनराशिनिपमाभावपनाद्विसंकुंभकारीतिप
पीतत्पत्रके सुपर्णीति शोभनानिपर्णान्यस्यारतिबहुव्रीहिः तत्रपर्णाद्यस्यानुपसर्जनत्वात्सौ प्रत्ययाप्नोति अथेतिसुपर्णाद्येता
त्रिवात्रिपातिपदिकंतवानुपसर्जनं बहुकक्रियानगौरस्यत्रतुमातिवात्रिनः कुकुटादय स्त्रोपसर्जनेन स्वामासमाप्य नातिवादितात् एप·
द्रीषोभावः। जातेरिति। जातेरित्यस्यत्वत्रैमात्रेपाककर्णोस्यनेनस्पर्धः बहुव्रीहिरितिनात्स्कपसर्जनतमस्मिन्नित्यनुपसर्जनमिसाधी १३

२६

यताम्रोपसर्जनादस्यो पसर्जनत्वात्रीकृतस्यात् तत्पुरुषयेनवेणे पाभावः स्वामासस्योपसर्जनेतराभावात् ॥ ॥ ॥ हितोस्त्रदपञ्चकेपदद्वाने भासमर्पदीपेन
तुर्द्धस्याध्यायस्यपञ्चमेपादमाह्निकं ॥ ॥ ॥ द्वितीयम् ॥ ॥ अन्यग्रहणमितिग्रहणगुणोतितत्रबोत्तमासमासप्रतिषेधउत्तमानस्यानन्तपवर्तीति
वाम्यणकर्षश्चिमितिसमासोभवस्येवननकृत्तद्रोणानपदिकंभवतिसमासेनतुसमासेकृत्तद्रोणन्नपदकाद्राज्ञः स्यात् द्वितुग्रहणमितिना
कृत्पुर्णितिद्वितीयोद्वितित्रिभवतिसकृद्वस्यामितिरिवत्रद्वितिनभवतिसामर्थ्याकिहकृतेषुकदेशाविकृतस्यानन्यत्वाद्रीत्वैतस्यानोपादाया
यानुसंसामातिपरिकस्पग्रहणं द्वीत्रकृदाचितोद्वितुग्रहस्यग्रहणं प्रतंगेनप्रत्ययाधानादतिपादनापादनातुवेषमितितसप्त्वावजैयोपल
स्पर्धः उपानात्तवेत्स्यमिति कानतेवंबधपत्तात्तत्रकुवेचकः अन्यग्रहणमिति पवोभावरस्याविस्पर्धः चातुः ग्रहणमिति अस्यच्चोढि
गुणास्यत्रचतोग्रहणाभावातरिः विधीयमाने सूमतेरस्यत्वेचरि तपवस्वानिष्णपदिति अतत्याचिति पक्षेतिजोपेनवामरस्यमि
तिसत्वेति हैरितकरणोपपतेश्चात्तरर्थरस्यत्वथ्यमोर्ध्वग्रहणनिवार्णार्थं एवैवैतद्वितस्यमप्पोतर्नेभवतिपदेतेपाभावेभवततोनाचाम
रैवापित्वचानोराजन्नेनभवतिप्रविततप्पादरसंपरपक्तिताद्यणाकरान्नत्वेपाडिषमाविति द्विलेवहितेनेपमितित्रपुत्रकानित्याद्य
द्विनेपवयरः स्वाभावात् अथ स्त्रीलिंगेतिपतस्वभावत्तद्विपामेवपुत्रकस्यारोणसाधुत्वाधिकारादितिभावः चतुरमाभावात्ससाधी पंचाद्यणानां
पद्धतिः पाणिपदैनिवृत्वभवतीतिकिपाः सत्वापांसाधुत्वेएवेतद्वितरुबितत्रभेपवाद्वेस्त्रैवविपापांहिपापपेणाभावः अन्यग्रहणमितिनादि

२७

कौ·५ स्वापत्येऽर्थे निरस्यते तासां तासां दीर्घविधानार्थं तत्र तेषां दीर्घविधानमनर्थकं स्यात् इति ये वाक्यवारणार्थं न सम्यक् कारणत्वात् तथा तेन ह्यक्यात् तमर्थं स्यात्
१५ न्यात् श्रौतीति उक्तेऽवयवे निर्मितं तावर्णं उच्चारितयोगे निरस्य अनियतस्य नित्यत्वाभावः वैदिकस्य भणितेस्तिं स्युत्रनेनैव नित्यत्वात् विनानुकरणपरिपात्
हि वैदिकस्य भणितीत्वाद्विरस्यापत्यमिति तित्स्यात्तात् निमित्तत्वं वैदिकरूपं वक्ष्यते तेन यं योगनिमित्तं यत्रान्यदिति पाठस्य ग्रहणं तेन वाचकत्वं त
स्य तत्स्य पवारकत्वादित्युक्तं भवति अनुवर्तते तस्य वाच्यत्वं पारार्थः तत्पत्नीत्यत्र ग्रहणं न प्रत्ययस्य परत्वेनैव ग्रहणं तद्गणे च
रेन्निपातित्वं यदिच्छयः गोत्रादिषु तदग्रहणं न तत्र तत्स्व पारार्थं विधिर्भवति स्वार्थे विशेषः अथवा चकारो वा विकल्पार्थः यो गोत्रादि पाठ
तपत्यादौ चैवस्मात् रनिवर्त्यो वचनात् विधिनगणान्तरे तत्र शास्त्रं परत्वात् तेषां तपत्यं तत्र सामर्थ्यात् तद्धितप्रत्ययो हि कल्पः यु
वत्वे अपत्यग्रहणमिति अपत्येऽर्थे अपत्यं तु पौत्रप्रभृति द्वीपवेति भवतां वर्ष्यद्वीपात् स्व समुद्रं यतमिति यत्र गम्यते यो पत्यं
पि अपत्यसंहितापाठः स्वार्थः तत्र गर्गादिभ्यो यञिति स्वार्थे कार्यप्रत्ययेषु पारम्यते विधीयते सम्यक् वैरानुक्रियते तत्र कार्यान्तरं नासिकर
त्वं तत्कारणविशेषणार्थं तेन यत्नो ग्रहणाभावाद्वृद्धिरिति सैव भवति यस्माद्दिभ्यो गोत्रे यत्नो वृद्धिश्च तत्र नकारः स्थापः अथवा गो
त्रे ग्रहणात् तस्य गर्गादिभ्यो यत्रिस्यन्नेव तत्र अपत्यान्निर्देशः गर्गादिभ्यः इति कारणात् सामर्थ्यादिति यानो यत्र पारेः विनयन्नु विधौ ए५-
वरितार्थमिति निपातनमेतस्य सारो दैवं तेन भवति यद्यपि वर्तन्तीति परिपिनगोत्रादिभ्यो यञ्च नित्यत्वाति परिकृतारूपो विशेषणाविशेष्य १५

भावेनानितराम च पुत्र्यपेनमात्रमिति भावः गार्ग्यमिति अत्र न तत्र वैनं तत्र पकं न च गोत्रादिग्रहणाद्धिताय तेनस्य च यपेगोत्रादिभ्यो वः इति
त्वात् अतरति अन्य प्रातरतिसमर्थविशेषणत्वात् विशेषः गर्गकाः विदमिति अत्रापत्यसामर्थ्यात् तया चाप्यमिति तत्रतत्र तत्र तदिति भावः
गर्गाणामिति अपवादविधिप्राप्तत्वात् गर्गादिस्वर्थः इहापि यथा गोत्रस्य ग्रहणं तेन प्राग्ग्रहणं तत्र तत्र तेनापत्यानीति भावो ढकः सिद्धो भवति
अन्यथा त्वात्पत्यं चेति वाऽनुदीर्णं भावकाः पारस्तत्र या वोऽङ्क वाचेन वकप्रत्यास्त्विति गर्गादिषु कपिकत्तेऽकुरुकत्वे अनुरुद्रकप्रत्ययत्
कत्वे तस्य गणात् विशेषात् सा त्वनुद्रहकपुत्र केन तत्र तत्र भावात् ततः कोनारम्यत्वात् अन्यत्र पदितं योऽत्र कत्वं तत्र कत्वं तत्र कप्रयोगात् पर्ये विधीयते न यः
कत्वं यत्कत्वं च एवेति तत्र कत्वं संज्ञः कर्तव्यमिति तु कस्येति तत्र कत्वं तत्र कालेन यत्केवलादि स्थाने विधानमाहात्म्यप्रयोजनं तत्र तत्कृतत्वे
पान्नानिकत्वेनानि तत्र तद्भवीति तत्र कथं पोऽवृद्धेऽवीहि इति भ्यतेस्तु पित्रा गोत्रम्य तारा तिर्विधिः सति भ्यन्तरति वचनात् एवं कप्रा
दिभ्यो गोत्रे स्त्र्याम् इति कदेशः गार्ग्यायणाविति शार्कत्यापनी नित्यत्वापनेऽपरक्तः शार्कत्यस्य तत्र नित्यापवादः काश्यादिभ्यो गोत्र इति
गोत्रे कौत्सो भवति कौत्स्य आसुरायणीति शार्कत्यस्य तत्र हितत्वं सत्र पारापेक्षा पारहितत्वं ग्रहणं प्रयत्नात् आसुरिरनुप्रस्यमद्धितत्वं
तापि तत्र निका जोपः अकारान्तमिति सवर्णदीर्घे तेनापि रूपं सिद्ध्यति आसुरिपरति आसुरिणा योऽकृत नित्यं ईशे अप्यपवादे तत्र
वैयाकरणानां च्छस्य यतिपमसवर्णदीर्घे वाऽपवादार्थं क्रियते तस्य स्वयाहि ग्रहणं कर्तव्यं स्यात् रूपमिति रूपसन्न्यायमति येषामिति वा

कै॰४ मिरूढत्निकैर्मा(पिवनष्ठा)दि(णि)तन्म्मतेनेरं वक्रत्वं यथवदि(एत्र)रपोर्हिनीयवपोवचनलातपरान्तरेण्ववपनीउपवपापवग्र्यलक्षणो
१५ र्नित्यवर्षितत्वेनैनम्रवक्रत्वं यो वन्नमपाविग्रयमवपोनपन्नात्ततत्रानहायेति एते हि हाराः यद्यप्यवपोविषयाः पूर्वन्यत्तर इति भावः चैतन्नीति
नयावपः यहाशिनिमित्तमित्यर्थः। मिवधारिति विधिः यणविषयमाव लक्षणानि इत्यर्थः नन्वर्णवाहिणत्वादयः प्रतीतेरीत्वमवृति कु
मार्याति पुमाक्षहा संज्ञपोणीस्यमस्त्रि निमित्तेनन्यत्रप्रवेशः तथा वृद्धकुमारीतिपदेन पाति इहैव ननु यथामवपात्यविकुमारी
दृष्टेनतो मनेशनिःभावः संबन्धारेवेति चौरप्रनिकार्हा स्त्रीवाचकपावलक्षणात्मसंबन्धारित्यर्थः कुमारशब्दस्त्रिवयमवपः पक्षति
निमित्तं माहवर्णानतुपुंलानसहासंज्ञयोनमुपाशपक्षहाप्यौणोणः कुमारी शुद्धः प्रयुज्यते संबन्धसंबन्धारिति कर्तृमात्रारे प्रियेपमगृहं
वेधस्यप्रपार्णिकारवणेनेन विशेषणीनसंबन्धारित्यर्थः कर्त्रत्वमिति उक्तानाशयेति तेनिक्रियापाः कर्त्रीत्यर्थः पराणुमकाणारि
वशाल्यप्यमवपोविनिपाक्तत्रीयनीयनेतरा यद्यप्यवपोविषयसंबद्धिं गवित्यर्थः लोहितपारिकेति स्त्राप्यस्थराञ्ञात्रे गराधः
विशेषणनिपतिःयकारणापन्ना स्त्रियामिति हेवपंभूतेरूपि देनोवर्णकृत्विनलनिनित्यमित्युक्त स्त्राप्यपणिमात्रे शुद्धार्थः
शालाराववियपोनान व्रपः प्रतिपदिसक्रयमाणानां निवेधनां॥ ॥ त्वर्यणिपाण॥ ॥ पाणिपाणणासंवेति नहिनत्सुकोवेसम्पु एप
तुविपातनिप्रमोनमवतिन्त्रसानुक्तातिलीत्वस्पणासनेननहिनत्पुक्तिसप्रमाहा विष्णुःकौतिदीप्रवतिपंचमिमेः कौनायेयान्त्रेलारी १५

नपवृनि। विस्तारीनां पवरिमाणता विवातप्रतिषेधो विधेयः। बहुव्रीहेः ऊधसोनङ्। ऊधसोऽनङ् इति समासान्तप्रकरणेऽत्र मह्नत्वाद
कुर्वीहेतत्रयोधीपुलनिस्त्रिवक्रत्वं नत्वालें समनकारेरीयथस्पयस्त्रियां भवतीत्यर्थो भवति यञ्चे यो नदि। निसमासान्तेषु पादितस्वा
मेवंवपहोधाः पतिस्य कृतो वोवेन कमिमनङ् नभवृति सेवेतिसमासान्तप्रकरणे एव ऊधसोनङ्। स्त्रियामिति वक्रव्योनत्रैवा
वृत्यपकर्तव्यकपयमपासानतिरूपर्योनित्यर्थः। कस्मादन्तरनि। द्वावचकपोनरीलक्षणानित्यः शेषनद्यणाविकल्पितस्त्रन
त्वकेपमशंसाहत्नेपद्धः पानिन्निदेशपलहणरस्यर्थः। नव्हिदि ब्लिति पदत्वकस्माद्दीलक्षिधानमनवकाशपादिति भावः इयोः
विकल्पेसनिपाद्यपाहोतापवर्तनात्रमिति योनवकाशानं कस्मात्तरमिनरी लक्षणारस्यर्थः॥ ॥ दामहायनान्ताच्च सं
ख्यारेरिति संख्याव्ययपोऽर्हद्दिर्निर्देशारेकरे शाताहरनित्युत्स्येतिभावः वेतनावनरति लोकव्यवहारान्तकमणारीचेतन
पिवकर्तव्येन पशिहत्वानतहिस्वरतक्रामनीनियासिहि इति भावः अवेतनेषु पीतिरेहेलारपानिलेनमामामपि दद्य
तरस्यर्थः। एकपोणेनि वराहानुमानपदेपपोवस्ताहस्मरसौ जिलेसपरितापनेसम्पात्रवतैने अर्थात्रुमानपदेतुदं हारोऽर्थास्येकलार
तुहैलिःस्पातहायनरति वक्रव्यमेनरिति भावः पानमपीति त्रिवत्सुर्गीहायनापेतिनिहितम केवल पामिकेति पर्यायमितिपुष्प
दम्परोमानामानवंत्वेसपणनवकपपकानिकवचनरंनिपकारेहाःरोप पामकनालकयेतुपसंख्यानमिनीति गजवन्नेन चेतनरीति

कौमु. ति स्थानेवेलोगमोवोपनिवल्लोतोनुनुभर्तेकेसर्वेः किंफलमीति स्थानेवेनीतिन्यायाभावएवमनुराहायैरितिमनोऽस्वाजैवास्यर्व्जःशाट्सा
२६ स्थिकारणमधानत्वाशिलेभावः शोर्वोति मनुवेनेनुल्लिखभवतः पसूत्रौ रुपमल्पल्लीति पतमेकारानिपतिजहस्यविशेषणांमस्थानौ
नेनपत्रपेराव्यामन्नवचवानपातिशुरुः यश्चमते पत्नासपानटस्तारातत्रवनेत्रुभाव्यमितिभावः योनेहाहोपोभवति पतिहाराययेस
पतांसंयोगरतिविशेषणपल्लाच्छुरपसोः महाधिकारायतेधिकारानकर्तृत्वानतन्मूलसंबंधारपुत्तमेयोभः नुपमककसेति चैवर्णि
कानामेवहसन्धायागयतेधिकारोनेनुच्छहस्य उपमानादिनिःस्थितिर्मानिवृत्तकपातिप्रहरणाच्छयारितिभावः विश्वपाम सह
शोशेशेषविधमानवचनोविधमानत्वेतस्यतेत्वनुमस्वस्थागमस्यारवतुल्लयोगवहतशेनहिपदेत्वनकारणेशारणते नत्वयतिवारवि
शेषणेसर्वेरुहणापितिमत्ताहस्यधीति उपसर्जनसमासरतिसर्वोपसर्जनेनचड्डीहाविरुयर्थः स्थानायतितोपीति स्थाहस्यःपातीति
पष्ठीसमासः सांत्रिपदिकविशेषणात्वादिति मांतिपदिकंपतिशाहेनविशेषतेनेदंवानुपसर्जनस्य्यहणेनसमपष्ठीग्रहणेनवपठे
घोरस्थावपववाचीहस्येनेनतुल्यवतद्भावोवादिवेत्वपत्समस्थलातस्वात्सामर्थ्यात्तुपतिरोवेन्नतरंतविधिर्भवति यहणावतेनितस्ववि
शिष्टनित्वथवाधनात स्तनक पतकत्वारिनामिति नुपपतेयोगाः सहितः पुंयोगादाख्यायामित्यस्यानुवर्तमितत्वात्तस्केभवतितेनपरा राम
पुंयोगात्त्रशिपोयतत्कत्वारयोवत्तेनेनरापविशिर्नाल्लपव्या लिंगमितिपोतोनेति लिंगार्थविहितःप्रत्ययोलिंगहतेनोभने पापचिन्ही २६

32

पस्यपेनमहागमादेशानांविधायतेनस्थापिविधानोत्काकालेलीपस्पेनुमेपितेपांथवर्णपमस्तेतौत्रिरत्नोयमागामावातव्याधपन्नकपो
रेकेविनाशोध्वनागाम्यविनाशरतिभावः पंचेशएपरमितिनहिनात्वंपूतिः भाष्यरेवनेसाणतमस्थितिर्गोतुगानयस्यरतिनुनकनुनकहितातुकोनितिशो
योतुनक स्थानाउकोनित्यहत्विनेयामोति पंचाग्निसिति पन्चायाथ्यारेवनास्थसैतिपर्वचलमर्ह स्थेनेकास्यानिश्चत्वेनेमामोति पंचाग्नाति
स्थोहीपरकूतस्याघ्रहेउर्धेमितुकूतनोदीपोनुकूस्थनोकम्पनित्यहनेप्सतंशः पंचमेनेति नावतिपुग्रहणमितितुन्वेसवनावतितिप
नरहुतोतितुकेतुपंसंख्यानान्तकनमस्यपोरश्चहुकु मह्रर्गतेपतेनमहसारनमस्तुगिसर्वः पद्रति रोरेपातः पर्युमकृस्तमानामा
रविनितत्वेपिनौनवेत्रेनमस्यपलतगिनवामेश्यनेनतुकोनित्यचंसपरत्वानसंयोगानमस्लोपरतिपुकोलोपोभवति एवंनहिंवतुवेमर
कोनिवतकरस्यराहुपात्रमस्यचाहितानसेयौतिनिपमात्रुकःसंयोगानम्सलोपरतिनाविभिरदेखिति लोपककागोपस्थागमारेशांतगतौ
गाथिकोविकस्यारस्यर्थःनचाश्रीप्रत्ययेपानोगस्यविधीयमानास्थागमादेशालयतुनेनमुमतोगस्पैनिश्रस्यभजकूगाप्रतिवेधात्रन
विधेनोतिभावः पंचपहूतिति यणादेशास्यासेगत्वानस्त्रस्यपतरेणापनिवेधाभावः पथविपणादेशःयस्यपलतणोनभवतिःतथा
पिल्लीयस्यपनुकोवहितोगत्वारमितुनाघणारेयोनत्वणोत्वनिवेधेनेनिपमस्यापत्रोनिवेधनिवृत्तीत्यर्थः अनियोगविधानामिति लोकिको
पंमाप: एकस्मिन्नप्रयोगेयंचामहाधिकाःनेत्राम्यानिवृत्तौरतानिवृत्तिः लिंगमपिशाह्रेतिनिवित्स्वकारिण्याः रूसस्तागिस

33

कौ·४
१८ त्वउपेतिप्रकृतिनिर्देशात्तस्याहिपदयोगनंतरुमानस्य तुणपत्यात्मकुकोनिर्हृतिर्मान्यस्तेति परिवेषपापीनापानाभविष्यन्नराकृकृतस्य
वैनस्थरितिकिंचित्रमित्रैणेन कथंवंचपद्रातिनेद्विपणारेशः संतिनेपागविध्यः प्रवेतर्मनेरणानेपिविधनिवर्तिंगोत्कृत्याधनेउपहजनए
चपणारेशेनुकिप्रतिनिमित्राणनापात्पनजिनवत्तुकेकावहिंसनारसिद्धनेनानानाम्नत्रर्थपरस्यामिहनप्रतिनिषेधातरकोपणात्वोस्यन्नत्य
चोणनेनप्रथमावृते॥ ॥समा॥ ॥कंरमिक्रमिति तमप्यानरमिवेहृत्वं। अत्रकेचिद्धृतोपहृणंपपोगरहीनार्थमिष्ठतितेन
भोपापामपिक्कारेशोभवतिगतेगणात्तर्गंमिकिकानाम्मितिमाध्यकोणानेतत्रोपन्यस्तोधुमपञ्चकमित्याद्युः विशेषारिति उत्रा
मत्रेणरीधिमाश्रेर्विविधः प्योनिवेधपः विशेषगतहेतनधानेतेहपोश्ववद्योगुर्गतिमणेरात्तत्रानुरागेनः तानपर चैनारिति सर्वोपि
नेनाद्यारनेपापेनेतिवचनमपवोतो उत्तरमितवनाहवनग्रहणात्यारेतेनेयग्रहणंविशेषणस्यापितुणानामग्रहणंपायोगिनपयापदपा
णाम्पर्यहिणाधारिमवननत्वेनास्यारिवचनारपिरीणुमानोस्यात्तुल्यारविनिषउति कोगुणोनामरति मात्रहति इत्यमपाश्चपतरत्पर्थः
ननएववनरत्या नेववर्तनेपिन्नतानीमेपुरत्येपुरस्पनेयः ब्रणाः एतेनतानिगुणानंनिवार्यतेसाहिरत्येनिविशमानाउत्पत्तकराचि
नेहानितनचमित्रतानीमानिरत्याणपमितिनिविशते यथापिगवाश्चादिपुर्मापितत्वमतिनश्चापिमाणितेननेपानेकतानीपत्रमेव नाम·
क्रियापानुदेर्शत्कानजहपणपोगानग्रहणतेमानोतिमापिहिरत्येतिनिविशतेकराचितरत्यातिनवर्ततेनिक्तिपेहिरत्यंकराचितपवनिकरा २१

विनमकिंपंनिवत्तानीयानिवरत्याणपाकृपनीतार चावेदरति उत्पायोपपात्तरारेः पाकृतोरणारिन श्रुतिकपानेनतुत्याद्योपप्याकायारेपेरहता
रिःक्रियानत्वारेवनापितेत्रितनरत्यारेवित्रा प्रेवन्ततपणतात्राव एवंवनुरत्यपारेपेगणतंमत्याप्रोति अथपमितिरत्यापतपपवरत्येपुनिविशते·समना
पिक्रमाणानंसपोगनिहनोदंविनाशा न्नोर्यपिनिमित्राताजीपेपुत्तवत्नापारारिपुरत्यनेहिविर्धचनिमाणिमात्रेरेनेमितपवरत्याप्यानमपणमाएवा
रेनिसनारवपमितिरत्यमानानिमतारिस्याह·अमनवद्यतिर्ति अत्रमपवपावरत्यर्थः अत्रत्रत्यन्तनामिशुपममानःसमासेहिंतांसेनात्वं
श्रुणीतिउः·प्रमत्येन नन्वसक्तिशुनासाचाचोपहरपमनोतानिपुरत्यमनरत्स्यते अथपमित्वार्थः सोकानोणोपनेद्वेप्स्यमारिति·अमर
अभुत्कारिकोगणयागश्चितिश्चत्रनुपीसनतिमित्रतानीयेपुरत्येपुरत्रः सर्वलिंगात्मपगततिंगायाहिता त्वाचकःसर्वलिंगानोप
रेवर्मप्यवाचकतत्पार्थ आशेपानवाचकारत्स्यते इत्यारम्परति पयोक्तलक्षणपकत्वेपिपपरत्यानंनायुक्तिमगुणरत्यर्थः च
तीति धामेशिरत्यतोनिरितिनवर्तमानेरत्त्वस्तिरीतिवनुपरत्याफरायेक्तनपारितः·तस्मात्तरीविवतिरेकाणनुराज्ञोपवर्तितोविन
राज्ञःस्यात् स्वेनेरामात्तुरीवशेपोविशेषणमावः उरात्रपणोहत्यवीरितिर्यपउरात्मतविधानात् पुंवो पुंमायोगः·पुंयोगः·तस्मारेत्रो
पतत्यानिपरिकांशिपापवर्तनेनतेनगीरपमयतिस्यात्वाग्रहणंगणाइतेनापिपुंसास्यव्याते पृथेनमंवंधात्मिभवतानगणकारयोहितारः
पेपोगानतियांपावर्तमानानंपोगण्यात्मान्मवतिश्चियांवपुंयोगमत्रेणनवतैतरतिश्चिपात्रापिनाप्या·पुंयोगानतुश्चियांपावर्तमानानां

कौ॰ ४ ह्रीमत्स्यात्स्यानत्वयव्यभिचारान्न विशेषणं पुंविशेषणमस्यनुपपन्नानेनमतानामत्कृते स्यादेवेति पुनिरुक्तिः यत्कृतारस्येदिह पुंयोगात्तस्त्रियांचत्रैने
१८ पुंमांसमत्रनत्रयचकृते नोपात्तिकारेनाभिमिनिहृपरनिवाकादोषः किंपुनरिति परिप्रश्नादिरुक्तः पुंसि कृतं पाघेनेनतः स्त्रीकृत्तिर्मस्मात
गे त्रयंत्वमपर्थाचपाातत्वप्रज्ञानारिरिकिंपरभ्रमिनेकर्तनमाश्रितत्त्रियांमकृतपाघनेनेरात्रपरत्वात्पुनिकृतेषु पुरस्त्रोप्रमत्तानामपात्सेकृते प्रका
गत्रानाभावात्तदीपरत्वमादिरितिप्रश्नः तत्पोरमिसके नेति पृथ्यात्रानामारमात्तकापीति व्यापरेवाचलमत्रेतत्याम्महु पार्थार्पात्स्वर्थः
स्मान्यश्रहः कारणमाश्रनरत्वपुनकृतः पतिरिकवरः तदिहितत्वपत्ववनमिति तमोरमितिमंवेव्यमोरमिवेवनत्वानमेराप्रपन्नादि
नेत्वपत्रेरास्मात्तस्मनुत्वकृव्यः तुकिं चमनिमहतो वपहृत्वारत्वादिहितापीत्रिपमापि चत्रहरातेपरीतिनगपनिकृति मत्यर्त्रारोपो
नि तदिहितमप्यविकल्पेनोत्वपत्रावृषिपत्रेवाकमेवमपरनिपहृत्वपमिति तन्मनपमपरकः पुंसत्वकर्तनेनतुस्त्रियांतत्स्मानत्त्वीहिनित्व
पस्येह मानहिनतुस्त्रिवेपरस्यर्थः यदिपुनरिति पथायांचमपिहेतोः कृपतेतिप्रतिविधानात्तकर्तनमेचस्त्रियापत्रयपिपतृज्ञानारी
कर्तृत्वेस्मारेवेतिभावः कर्यापिति माकृतानन्नमः किपापात्कारणारकर्तृत्वमस्मने कर्येवेति माकृतानपापमकृतेसपिपिसंविधानीनान
कर्तृत्वमापघात्तरवपश्चात्स्वामिरासोपचनरेनिस्वामिनः संविधानात्रातपकृतेराममत्तुमाकृतानतत्पाल्वीपुंसयोः मत्कृतावत्विमत्पर्थतो राम॰
त्रीनारात्मारिनिप्रानिपरिकं एवंविनेपप्रमिरर्थाति पश्चात्तमत्याप्रिनितत्रिमितत्समुपोवहिरगत्वमितिभावः सिद्धमितिनत्परमितिसंवंधो १८

अर्थकृत्वापंचमत्वे वरयमिति श्रुतिष्ठितिसिद्धोनवाणंतानमीपरीपोतिवेदपः उरात्रनिरुक्तिस्रोणमीपउरात्तनात वेनीकाणरितिपपत्रा
भानोरापमिनिहहाउः पानवीपाश्रनयात्माधनार्थमिरवचनेस्पात तदिहोदनानमिनिनहितोनमपरान्नृत्पतकृत्स्यर्थपुस्प्रवत्रेनारितिभावः
नेरेवमाप्याप्रहणनमोरमिनिमेरविवत्रापामपिनदिहितेनपत्रिमतेणमपराहृत्पादित्रियांवहतिसा पुंस्त्वेचतापपतिनेनमनके चत्नाप्रह
नि अपोक्तव्यमितिनिपमोनव्यवस्त्रेनरस्यकंश्रूयिंक्कत्याद्यानेनतहितमप्रिसौवाप्तः पाशेतानीतिमिहत्रुस्त्रियापारस्येनतपकृत्रणश्रृपे
णध्यायरहू अपयवेति अनेनापिसंवंधेनेति एतनत्पूवेकेणसोपमिनिसंवेधेनेनेभावः रनतोपरसंवेधण्वात्पेनेनोक्तरितिमत्वाह उ
नुचेति अपमपोति अमेराचनेरस्पनिरहत्रत्वात्वहितान्नुरसाक्षिः पेरस्यनुविवकृत्पापांतहितोनेनिवाधने कथंपुनरितिमित्रानामन्ने
राणावारितिप्रश्नः चतुर्थीति अप्रोप्यतेनाहु पंनमत्पुप्राप्यमित्यर्थः यन्त्वारमनीतिप्रमवालेपुमंवनापोपांनमवरारस्यहृतिरहं मे
नीतिपरात्राप्वेपाणाहितापने अतिनमितिनवयरहृत्रावमेनाभानदूपापोपः सिंहोणाणवकोणोर्वाहीकरस्पारात्पितामहृमीना
दूप्याोपानजहरपरत्विः नदृकंरहिणा गोनानुपंगवाहीकेनिमित्रानेविद्रिरिप्पने अर्थपात्रेविपर्थानपारः सार्थव्यवहितर
नि रहत्रुपारहवर्णात्तत्वस्त्रियांपापरत्पापोपः अपवेति सप्तिधानेनात्यमहत्वानेकर्तृत्वस्त्रियाः पुरुषणतापात्वाप्यात्क्रियापप
ात्स्पापरोपारितिभावः अत्रविनिनीति अत्रदाहृत्पहृत्वेपांतस्पविनिमाराहरेन्कर्हकाण्णेहातेनिमिपापः ततः कारणा

कौ॰४ त्वादि निवर्त्तनार्थमनेकारत्वात्वा पाणिनिरिति स्वकाले ति तन्न सामर्थ्यात् तंत्रादिवभविषमीति चेन्न तस्य किंकार्यो वा येन पदि भवा पावास्यार्थी वृद्धंके
१९ ह्येवा अथवा वचनात्तदा निपरिकाविकारो वा येन तत्त्ववा वो भि पप्रसस्ये न स्थे वृद्धिरिति नाद्यो ऽरिति अत्राह्यमिति स्यात् एवं विशिष्य ग्रहणेनैवं तत्रा
पामानि पथदर्शनेषु सामर्थ्यानि येषां दर्शनस्त्रो पसर्गा इति कर्त्तव्यम् अनन्तरं सूत्रं न्यायेनेति नवकर्मनिरनि रा चेव स्यान्तरीयकमेव स्वमाद्रिवत्काचान्त
नासानुपग्रहणमितिनिपातसम्पन्ना निपरिकसंपात्तेन कार्यसम्पन्नत्वाभिसम्बन्धः तत्र सापाणस्य वच्स्य भीतानामिति वचनलनमाभी तौ पदनि निग्ने
अत्रेभ्य इति दीर्घादि कृते नेपुत्रं वे नेन परिसमाप्तस्तदा तु मात्रमेवात्र ईकारेनानुनेकारः इतिणत्वेन स्यात्तमापवा यिणा दसारावेव तनुस्यात्तवक्तांकू
विनृ मितिनिश्चमिमित्रिवे नाव्वदत्वाणिनी च णाममय पः तन्नकृति त्रिसेवे व वहानविषक्रियस्थमावेस्मणितत्त्वणरस्य णाप्रस्य पत्थ्यनचन्नार्यिकन्या
दस्त्रां णन्यारणाम स्वपः स्यान्ततनत्थकुर्वितत्रिसंस्ये वांगनारारिशिहः स्यानप्राकृसूत्रस्त्रेः समासे तं णत्वानप्त्र्यसमासः अगणग्रस्यपोहित्रा
निपरिक विशेषापेक्षत्वात्तवदिशः तत्र के कृत्रितिसमासान्तसमासमानिपरिकारणाग्रस्य पेसनी ह्रं सिद्धानि अत्र कोशी निकर्मव्यभिं
हो णमन्त्रियाभिनिताचूणवः स्त्रियामनित्यत्वात् अस्यामपीतिणाचरनुणरति पदस्य पग्रहणानमस्य पग्रहणमपीभा पौ पञ्चानानकृ
श्चित्रिसारेरेवावपवात्तविहितो नपाणिनिमुनेर्मतारिस्याः कृतग्रहणादति अत्र पापरि भाषयामस्य पग्रहणपरि भाषावाद्यमनरस्यार्थः तंत्रे रामः
तरस्यारनि गतिकारकोपपदानामिति सम्बद्धोकृ हितप्तिसारितयोनत्तंस्थकृतरचसमासे कृतग्रहणप रिभाषपदाभिधानात्तद्दितोऽस्य १९

त्रिपेवृ पथ्यमीतिभावः अथवा निपरिकत्वाद्विनिणवः स्त्रियामनन्तगिनिनु णारस्य वच्यातिपरिकाधिकारणमसंतंत्रारित्रर्गोताचग्यानिपरिकानाद्दिते
विधिपनेनत्रत्तरग्रहणपरि भाषयाणांनिर्वणन्तं विस्थानिनुमानिपरिकत्वाच्चसमासग्रहणेननिपमार्थेन संघातस्य पातिपदिकसंज्ञानिषे
धान्तसंघातात्तद्धितेनास्यारिस्यार्थः अन्यैरेव क्रत्तद्धितसमासास्थस्वत्राविकृतग्रहणे कृदग्रहणपरि भाषयामानं कृदितिस्याविनापिमानकृद
नपत्रेः समासेनप्रातिपदिकसंज्ञाप्रतिषेधनि तन्निवेधनस्थानद्वित इति भावः पत्लकेनापरेणाविति उपरेशात्मनीपापाविनिणमुत अत्र परिस
गतिकारकस्यानरतेस्यप्रातिपदिकसंज्ञायाग्रराणप्रातिपदिकात्रर्थे निमानस्तूक्तूकृपसस्येन पपेवतन्नीपायस्थूतीस्थ्यत्तालाभिमिति
कल्पेनसमासविधानस्य किंप्रयोजनमिति चेतदधिरपरे शीलुक्रदसच्यपदेशेफलमितिभावः अन्यथा चासस्यकिमित्तिकल्पविधाने
अमेवायं पनेनिति स्यसमासः स्यात्तत्ततस्थुमिविन्निमासमपो शाकलन्यानियेधोवतन्नाव्यइतिफलमितिभावः पतिपिधेन अकार
करीति अत्र समुरापस्यप्रातिपदिकसंज्ञायामसंधानुस्यन्ते पस्यपदेभोतिनतना पदस्यपदेहात्तत्रसमुरापस्यसस्यत्ववपदेशे
नरत्नर्भावात् एवलस्यातपांकृतरनेमनुमपरश्चावनीनिकारकशारस्यपकानिलवीनस्यातः वचनंकिमर्थमितिचेतः उपपरार्थस्या
रपावांपस्यारी गतिकारकेन्यपदांतन्नार्थेणात अथवावचनस्यापतिपारकत्वेनस्फणपयापाणंपस्यान हेरति गतिकारके
पदस्यावीस्यात्रापिकृत्तनकारकशारस्याविमस्यपांतस्यपातिपदिकसंज्ञायकारकशारस्याविमपुरापपस्यस्यार्थः तद्राअपगतिकारके

कौ° ४ शरस्यधातिपरिकर्मतार्थांस्यंगतिकारकोपपदानामिसेतरत्ना श्वपरोऽमपुरत्पत्त्रेसमासेकत्नेविपहरणाज्ञकारककरस्याविरतरत्नात्सं
१° नेस्त्रानानस्रायेर्थविभुक्तान्तोस्यर्थः । कौसकोपपदानेसम्बोपदेसतां । मां कृदितिनसार्ककोशीस्पविशसितानितासमपरोपासादपदसमस्विधानेहि
२० वैवनचनसमपुरापपरवयप्रहतितेनाश्वविभ्रमतरगिवेतनकारकेरोधः स्यात्समपुरापपन्नरत्नेनेतरनर्थावानिगोतरलाश्रमः स्थोन्तस्यात् कि
चमपुरापेहितके अवपवाश्वपिहितकाभवर्षीतिष्टथक्कदिते वर्त्तमानपरत्यते इहतुसमपुरापारतयत्नौनसेवमांकतायांनत्विवेचनानिको
र्योतिः सनवंत्रै नैनावपदानाभिसतपवारपिपत्यपोस्विपर्त्तःनतकेभकाःशरेपरिकाःशरस्याविमातिपरिकर्मतासमपुरापस्याविग
तिकाःकोपपदानामिसेतवचनाथीपेतेतराकाःशरातपातिपरिकातरविकनेकाःशरस्यहीवसपातेत्वानततरवरकिमनितेभे
वाहिर्दिहिःस्यात् नत्रवानपमतेनारितितत्रमधानेनतरत्नविश्वर्यामिसक्तेनतकाःशरातानतरेपभविष्यातितेतकयपर्ककोमकापि
नमियनीतितेपरोधः गतिकारकोपपदानामिसेतहवतमतपरेरोस्याक्तितंत्रश्विस्यसाभसपपरस्यपुवतेत्रनमरसमासेनभाष्यंनतांगतां
त्वाकाःशरारेवशीविमातिसुवनपत्तोमसमासमास्यमसत्येत नतस्वकाःशरारेवरुकस्मात् पदपिहितपस्यपेनरारितिपयोनानितत्रा
विधीन्योर्गतिसमपुरापारकेनाभिताप्रचरनिपरत्वास्त्रांगत्वात्रपवाहकपतस्यनतसमासिकनपेनतकृतत्रहितसमासस्येसत्रकतपरर यथा॰
णापीनापानोपनिष्टते । पस्मारपस्यपरस्यपरमिवेधसमवायनापंनतत्रहतत्ययहणं पतिभाषेपहाते तुममित्तत्केनोपर्ददुक्त कारितावय १°

४०

२०

स्वाविस्यात् । तथाचसमासग्रहणाथोनियमः सवाद्येनपवेपदारारनिस्यापाचेश्वयपरस्यर्धनिषेधः कृतग्रहणेनबाधते । ननुसमास
ग्रहणकृतोनियमः । तत्रपतरमासग्रहणेनगतिकारकपूर्वस्याविक्तृतेतसमासतिपरिकर्मतापानिवर्त्तनायस्मात् कृद्ग्रहणे सतारारेव क
रेतस्याधातिपरिकमसंताविनिष्टते तस्मादिति गतिकारकोपपदानामिसस्य सा कृदितिनमिसारिवपीनतमिसर्थः उभास्याणावेति सां
क्रोस्मारिपरिभाषादूपेतनिषति नकेवलपात्कृतग्रहणपरिभाषयेसर्थः । नत्वगतिकारकपूर्वस्यापीस्पविग्रहणात्कृद्विशिस्यापी
नणस्वलारणामाणति नेपरोधः उभयोः पीतगणत्रतेमातिपरिकत्वेवाथीविकेराणाबारवपवविकेरेवमाणानावोनेसमपुरापारेणेयति
र्थविता श्रुमस्येतेकतमपिपरिभाषपामवपदवंपेवत्रणात्रतातपातिपरिकत्वात्तत्रपवतहितोस्यकिः पत्रसत्येनगतिकारकोपपदानत्कृरि
स्वत्रगतिकारकपदोर्गरेतोपारानातविधिगमावापयासमधेकविलेकवलसकृतरत्नसमकविंतगतिकारकपूर्वस्यगस्यारिस्थत्रत्नात्सव
गोभवति नेरेवंगतिकारकोपपदानामितिवचनात्त्वागसुवसमे समासेपरशरेकात्रःसुपेगानतप्रकृत्वानामगातपेरकाहकथष्ठा
नकिपापामेविधीत्रीत्वाहाकश्रीत्वानलिपांवचनेनेपुंसोवाचकश्वेतिमध्वीस्पुराहाणंभवति अवरानापाविति पाकृपुवसलेः समा
सःस्येनतअयोगेनावेरएकवर्णारतरानारिसनतुवकव्यय अवरानहारीगोरवार्चीतिमन्यन्ते नियुहवार्चीति वर्णिताः अतिकीर्ति
पितिश्रुहिमपारापदपुत्ने अहीति सर्वमिज्येनिपातोयः ॥ ॥इदंरुत ॥ ॥चिरहितमपिपतिमरस्यकोरिमारणयोः स्त्रीन्यावानी

४१

कै॰४ तिवात्पंचत्रायेवाभिधीयते रोपलक्षणवलक्ष्यतेभावेनराका॥तन्त्रकृतिमात्रमित्याहुः प्रकनानीतिनम्बेरविसर्गो बाधकोऽरीण अर्थोप्या
३१ घश्यापाद्येषापानुलक्षणलोकेपोपोत्रस्पानुतिष्ठन्यते पूजनार्थानि शंदोनिनारात्मतापत्पमानिस्यः अर्थेति केचिन्तपदोगारघेक्षेति
यश्चेन्नसार्थत्वंचेक्षेति पुर्योगेनत्वेषाकृतिर्विधीत्पुक्तभविनत्यर्थार्थान् कारणकर्त्रीहितिकिमर्थनिति किंपमाणेपिकाणापरुषपद्दोपरुदंगार
पत्यवलक्षोवर्णश्चत्वारतिपपथंसंगरतिपस्थानिविमक्तेति कर्ध्यारीनांयोनिकावियकषपर्थातरत्तेनेरपुष्यते अन्यथाविमक्तेः कारणाभिधा
नेप्यवधानामावः सनकाकीनोति मनसः संज्ञापाणिनिवरपौपापाश्चत्तकत्ताणामनिर्धारीति पश्चेचशरोवपरवचनः समासर्धिनिपदि
कन्यान्यपदार्थमिनवाकेचिन्प्रत्ययभविष्यतीत्यर्थः बहुव्रीहेः स्त्रीणोनेति वाचातरस्यनोरात्मकंवाभवति पाणिगृहीतीति यस्या
श्रियमाणितिपदार्थकेपाणिग्रहणंकृतेनाभिधीयते पंचदृष्टिमित्रीतिपवकृत्विनतेयस्मारमिवहुव्रीहिः अर्थोत्तनकर्मेवापंवदेति बहुकृते
ति बहुविकृतान्यनपेतिबहुव्रीहिः बहोर्वेनबहुत्रपरमधोत्यंतोरात्मत्वेत्यकृतानुकृतेसमनेनमुख्याविति यासनातेसारोनानिकालपु
वोधिश्यस्तेति पुत्रादयःमतादिरप्यःकार्तवेरनापाणिनिपात्र पंतात्तपविनारःस्त्रपुनेत्यत्रचेति बहुव्रीहादन्नौराजविमित्तेश्वअन्यपु
लिपित्तेयुनातिवात्रेरात्मभिनिकेकात्मनावहिाध्यनरतित्रातिपहणमेवात्रकत्वेऽन्यनिस्यर्थः भागाको किंस्तांगणिति किंस्वमि एप
वोगोत्थागमारोधित्रकृणोतावक्रमितिपथः अरवभिति दवतीतिद्वंतातोन्यपरद्दवे पर्याद्रकादिन्य अर्थवांमर्हणनस्त्वपरिमाणोमा २२

४२

यस्यामितनन्मूर्त्रेपनाअनिकायनमिनिनिकाऽनेनानारिवेदमंतस्याथकृतानिम्यर्थः तथाअपाणिहस्तमपिवंश्यनिपतरुर्धमाणिनिरु
येनरविलांगंपश्चारश्चापनिनाः केशाः तस्यचेरिति अपाणिनोपिपुतंस्वांगंभवत्यमित्पियथापाणिनानतस्वबहुनंतोघोवापाणिनापि
पाणिनोपीति तस्यचेनत्रयापुनविस्यस्यमापर्धत्वमोपपमाहाः बहुलोहितेनेति लोहितंकविषुधमे नेतरलीति अथ
भार्याथेलोहितस्यांगात्यपतिपादतेनोपपुत्स्यते स्वांगेक्वे उपसर्गत्स्वांगंध्रुवमपर्शुत्सादिकार्पाभार्वथेनपपुस्पतस्त्वा
चालितेरानीमिति अनेकपरावपदनारदबहुत्वंवहुव्रीहेर्नसंभवतितत्रविधिसामर्थ्याद्रुत्यहणमुत्तरपदविशेषणंभवि ६
ष्यतीतिमन्तापश्च चरेति अरोहश्रिकावपवविशेषः अनन्तोरात्मार्थेहतिबहुव्रीयाधिकारान्तस्वांगमोपसर्गतेनने
लेवेपुनउपसर्गेनग्रहणमुपसर्गेनमात्रपारग्रहार्थीपस्यनंतोराजारपिरीपभविष्यतीतिभावः सहाशिरकृतन्तादिति सहारी
नोक्तंतःसहाशिरकृतः प्रतिषेधं तत्वभावःसहाशिरकृतेनतस्मादिरसर्थःसहाशिरपर्वंसहिवहुव्रीहेः प्रत्ययपरस्रकृतिस्वोशेथति
घातेचनात्स्यनोरात्मत्वमितितिप्रतिषेधंनविरमादिरितिभावः कल्याणपाणिपादेति पाणीचपादौचपाणिपादंतत्कल्याणं
यस्यारितिबहुव्रीहिः अत्रपाणिपादशब्दउपसर्जनं स्वांगत्सदरापवाची नतुस्वांगवाची पादस्वांगवाचीपादशब्दः
सउपसर्जनंनभवतीतिनिमिप्तनभवति अपाणिनउपसर्जनग्रहणेपादशब्देनस्वांगवाचिनास्वांगंतोबहुव्रीहिर्भवतीतिनिमित्तप

कौ॰ ४ स्यात्। कौशिको राज्ञी पारेति। काश्यपश्च कौसलश्चेति द्वंद्वः तन्नम भवारम्भद्वारणीति तु न्यमवनि रुहललरणः छपत्वमवति॰ न
२२ स्तांगमिति पर्युदासाश्रयेणानन्तरश्रोधारार्थात्रभर्थात्राक्वात्रित्यनरस्यार्थः। सिकेशीति कैशोर्यानिष्कान्त्रेनियारिसमाह
लत्तृतच्चः॥ ॥नासिकोदर॥ ॥कल्याण्यादेनिकल्याणशेश्यनत्याति विशोधोपिधापने। विधिमनिषेधप्राप्तोरीति विधित्व
र्गः प्रतिषेधस्यापवारः तुल्यबलत्वाभावात्स्यात् श्रूयेपिशास्त्रैः समुद्रारिलरूणौ नैव प्रतिषेधेनभाव्यमित्यर्थः। समहत्ताविति
पूर्वाभ्यैः कार्यासैः कृतः परो परस्य समवतीति अपंतु विधिः प्रतिषेधापवारस्तात दहनत्वात्रित्यर्थः। कानदीति विवेधपित
लवनैवि प्रतिषेधाभावइतिमन्यते इरीनीपथ्याविप्रतिषेधोपपत्तिस्तथारश्रीपति क्षताविरति॥ ॥रिक्तहरदां ॥
ग्रस्तत्रापीति पर्वाप्रिमनिषिद्धो ढीतित्यर्थः। अंसपोणपथारिकत्व प्रतिषेधोनत्रयाणमिति चमनिषेधोवेनिर्जीपप्स्व न
वतीनानेनविधीयमानामरीयोजस्यनरतिभावः एवमपीति वेस्यतुवर्ते नाहिकल्पेमद्धीविधीयमानेपदेमाद्युक्तेन्यापिय
थापपानतरदीपाशृक्षेपस्तेदोषमाश्रातीत्यर्थः उत्कृमिति पारेमध्येषष्ठ्या विसारी। ततश्चदीपाशृक्षेदोवेभविष्यती
तिनार्थः स्वत्रपंगे नेत्यर्थः॥ ॥नासिकोदरौष्ठेका नातिदिति॥ ॥ल्दत्राणविप्रतिपत्साम्यथ्यः अक्रातिग्रहणेति पू एम॰
स्वनैवैनोतिग्रहणामितिकुरणासामाक्षेपरं संख्यातेनन्त्रासुतिगाहरम विधानेस्त्रीतप्रतिपत्तेर्वोहिंगलाततस्त्रीपस्त्रप २२

ब्राह्मण्यादिस्तु न संगृहीता।

लिपितंभवति। आकृतिग्रहणं प्रत्ययः आकृतिग्रहणाः त्वपवत्सविवेकाविशेषकंप्येत्यर्थः। एतेनगोत्वादिजातिर्देवस्तिलादिस्
णहेतिपाठे नो संख्यानस्यस्व हृत्वाद्वित्वादितं संग्रहापाइलिंगानामिति लिंगानिसर्वाणिभूतानीनिसर्वेषामपूम्यलिंगावेत्तनैव
गमकत्वादेनो लिंगुरिति तिवसस्यपःलिंगानामिति कर्मणिषष्ठी आयामप्रायणार्थे वेदवचनमिति तत्राद्वेः सर्वलिंगान्याप्या
कृतिग्रहणातनजातिरुपोपपत्तिः उपदेशाप्रहं च लिंगानामितिजातिलक्षणमिति तदाश्रमणात्मादिवेत्तलस्यते तेनरेवदत्तोत्य
सर्वलिंगत्वेपिजातिलक्षणं दीप्रभावः सकृदिति अपंगोत्रमिति सकृदुपदिष्टाजातिर्निर्दिष्टे तुल्यानि अनुवंधेतोरत्यर्थः।गो
त्रमिति आपत्यमित्यर्थः। ब्राह्मणादेनद्यादिशोहत्वोजोत्रस्य सर्वलिंगत्वात् इष्टामपाठानेजातिः अनेनचेसक्यमितिरव
नात चाह्मणीर्वतति। सत्यस्यत्वमप्याहृ भी वविनायान्यापा च्याविभावित्ति भावोशारतोनिपाचनत्वभाविनीत्यर्थः गोत्रोपगमनदृष्टे
णांपवध्येनपपात्रिकणासदृश्यसेपत्नीभोभवस्तेवेतालिशतहसुत्यापीत्यर्थः वहवचीति सर्वमहितान्यादीनीत्यर्थः अर्थ चारो
चविषयवाची ब्राह्मणीति ब्राह्मणापरवपत्नस्वभावहनगपवाप्तरोतःपूर्वकेने कुमारी भार्येति कौमाररूपापवतस्यभाव्यप्या
कृतिग्रहणात्मतानाजीतिनानेवंतिपुंवत्भावपतिवेधः। कटाक्तत्वेकोयामेजातिर्भवत्यपावनत्वम् विनातस्तौत्रे
कतकृतोभाष्यकारप्रमतं। अपत्याद्दिहोसंविधानादित्साहुः। तेयावपुवातिनेषुनिरयासहत्रउरगृहणांरहीतसिजादिविनियाव

कै॰४ स्यपुंवत्‌भावस्यनात्मेश्चैतिनिषेधात्‌। अर्थेनिपरात्स्त्रीविषयो स्मित्रर्थेगहत्रिनिमित्तत्वस्यपरार्थः यत्रत्रिनिमित्तमाश्रीयतेतत्राममा
७१ नापामाकृतावत्स्त्रीविषयपारिस्येयपत्तोभवतिपरानुपातिपरिकमस्यपरार्थत्वेनाश्रीयतेतत्रापत्रकविरत्स्त्रीविषयपादिस्येयप
त्त्रः संपद्यते [illegible]ति लेणाथाद्‌ःपरिमाणाविशेषपुंस्त्विणोगावारस्मात्स्त्रीत्विनः [illegible]ति मत्तनेमानत्रमिपुंस्त्विणः सेत्त्रवि
शेषेनपुंसकं चलमाकापतीति वलाकपुंशेषोपिकं पुंसिद्ध्यते [illegible]त्विति अन्यएवक्रियावाचीजातिशब्दत्वमस्येतिपप
रिह्णांतमप्यत्रसंभवति [illegible]षपीतिगौणादिविशेषणीतनैगंवपारपः प्रतिमात्रतिवार्त्तिकोभाहितापते [illegible] [illegible]स्कोरेति अन्या
न्याविः किंतत्रोश्स्यते अपमप्यमारिषपाठस्त्रनोत्मनः विफलेतित्रमाणाफलानांसमाहारइतिद्विगुः। ततोद्विगुलत्तणात्मुपः पात्वात्स्त्री
प्राप्नोतिविधाने तत्रिषेधस्यासमर्थ्याच्चुर्धावपिनभवति तयोरत्रविशेषप्राणवात्‌॥ ॥[illegible]॥ ॥[illegible]रमेपीति उरमेपस्यापत्यमतरत्‌
गोतंगर्गाति सुतंगमेननिर्वृत्तेतिमुत्तअणादिसत्रेणाद्‌॥ ॥[illegible]॥ ॥[illegible]वेति वर्णेग्रहणेअर्थवत्पग्रहणपरिभाषानो
पतिष्ठतइतिभावः गोस्त्रियोपरिति एकारेणशमांतादिवद्वावादुपसर्जनमात्रमाविषयिकं स्त्रीप्रत्ययांतंभवतीतिभावः अपरतरेति॥
घरोषद्भवीरिभवतीतिभावः। रीरिश्चायेत्तनुतत्मामर्थ्यात्कबहुव्रीहौनप्रवर्ततेते [illegible]पतरेति एकारेणशमांतत्वेनपातिपरि पम॰
कमंतात्संपायामथाउत्पत्तिवित्तिषेधसंगः अरिवत्वेनचत्वीप्रत्ययनेवाधमित्येकोवपत्तोसुगपद्दयोरिसेपादुद्दिविरोधा ७१

तुपवर्तते। स्त्रीप्रत्ययविशेषणं चोपसर्जनंनचात्रस्त्रीप्रत्ययोपसर्जनंतत्वविसिद्धस्त्राप्रसंगः। परात्रेति। अर्थान्नेस्याराज्ञे वेत्यर्थः। तस्मादि
ति उकाराद्‌ हृपंरीषितानिर्देशेनचहितोपञ्जकारः पाताल्लवाचकत्वधीयत्तलात्मकयोवाधनार्थइतिभावः अन्नाद्‌यिति ऊङि॰प्रति
षेधः धीत्तोरितिविभक्तौ उदात्तलक्षणतिवेधोभवत्यनाद्यैति॥ ॥[illegible]॥ ॥सहितेत्यादि नवेकदेशविकृतमनन्यवत्तात्‌सहितश
ब्दग्रहणेनसहितशब्दस्यापिदेशग्रहणं एवंतर्हिविधानेसहितपमसहितइतिपरान्युत्पत्तिमन्तर्थवार्तिकं॰ सहोठ इति॰ सदेहेइति
सहाचक्षुप्यपारमिवकृत्यन्तिः॰ अयवाविधमानानुवत्तसमासान्तात्सहोरिल्तर्गत्यमानार्थप्रयोगः॥ कलुषुगपुत्तमथ्वनेनगीति
श्रेष्ठिनिंगकात्सपेनस्त्रीत्वंपतपात्तुलद्‌ः स्वहिरशहीसातुमंत्रः पा॰ञ्जप॰ शार्कणश्रेति मार्त्तरिपंतमाएते आव अनरतिप
घोरमन्यत्रवकृत्यंतथापन्यार्थपूर्वं विपतिषेधपतिपारतत्संगो नाद्योक्तं गोकस्मापर्णतिगौकस्मपिसंगोवत्स्त्रीगार्गीरितापत्त
ततम्पद्‌। पातिपदिकग्रहणेलिंगविशिष्टस्यापिग्रहणामिति तत्कोविधीयमानात्मत॰ न्नादिपवर्तीतिपक्तिपाणुपेणेरसंक्रं॥ ॥
ञ्जलि॥ ॥राजीति रतस्यापत्संगोत्रस्त्रीअत्राज्ञ उत्तमरात्तमजत्पत्तमेत्यमात्रवचनमात्रिसपथः स्वचेति पंक्तेकोतुरात्ततः श्रष
गोद्वातिनत्तात्‌ तपत्त्वनाऊद्दीर्द्वातिताः तत्रोत्तमगारः पुपुल्यते एवंचतुः पश्चादिमुपशुत्पतेतमरामापेक्षापात्रुत्तिपरत्तिपिस्ये
कर्षेवेतिव॰ स्वेरस्यैवर्तते। कश्चित्प्रकर्षवेरितिपाठः। पारमिकर्षप्रत्ययंतलाशसारु कृपोत्मेनभवती स्वपीतेनतउत्कृत्तात्तम

कौ॰ ४ विमनिकिमेत्रिः ऋयपद्यादिसाम्प्रसयपयसंतातुत्रमामिनिमाप्नोति। उक्तगनमेति तुकडुरीत्रसमासाधनक्रियावचनः। मत्रक्रियापकर्षहा
२५ २कोऽहम्पकर्षरसहस्पप्रकर्षहनिवचनाराप्तमवर्नाल्पर्थः गतकृष्णेति उकरेनगतार्थस्याभिन्नानारप्रयोगानुगामनन्तारस्यतो
पः धात्वर्थानेति धातुरूपेनधात्वर्थावक्रियापिधीयतेर्थः प्रयोननविधयोवाप्यसमाधात्वर्थः साधनाधारः परार्थः सप्रकर्षाननेकि
यापकर्षहारोपेत्यर्थः ऋपाणामिति पश्चत्र्यपोवर्णाः नत्रायोन्तरगतोहापुनरागतो हयोश्चैकस्मप्रकर्षेनत्यानमयोवाक्यनाइत्यमस्त
हेनाक्तानिवाणहितिमृष्यत्नमाप्नोति पश्चचचतुष्पश्चतयोवर्णानित्रैचत्वार्यामारिस्यर्थः विधनरति नमपः पित्सारत्ते राहत्वात्तुत्र
मधारेश्याकरात्तेः माप्नोत्यत्रोरात्रस्थुष्पतेपनचोरस्तरिस्तत्रमृहाश्चवत्रमोमर्हत्वेनिपातान्पेक्ष्योक्तं। मचक्रियापकर्षणामत
एककविन्नयोगिरपनरत्नमभिधानात्तुरुक्ता नमवेवनाकि श्रुक्तपत्रएवनत्नमप्तरः स्वभावान्निमन्तीनामस्यमाहेस्याहृ
शत्ररमिति रपमिति त्रियतृणांवकृत्वोपलक्षणार्थं तेनत्रिमन्ततिसुपरयन्त्राभेनमूतेनतरपमित्यर्थः श्चानिशाप्पिकेनेतिस्यानि
शपिकस्पतुस्ययन्तीनामस्यमाह श्रुक्तस्वत्रक्रविशपन्तीनामपिस्यात्मात्रेणाम्रहणार्थत्वमितिभावः। तमरति तमोतोप्युत्स्वत्रा
देरत्यर्थः किंपृवादिनियतस्यापविधावपिगायोप्रकृतीहिशान्योदैतिस्यादेशपष्ठीश्चपतरतिमत्तेहान्तस्य श्चोरमैप्यापारति उर एष॰
मेषप्यापत्यंगोवेत्नी श्रुतरत्न पपत्रेनोक्तान्तपः। त्रिपाम्बह्वीपतेनराप्रत्ययकाणनभवतोतिपत्नीयोनयामोति। श्चारेशाप २५

हेतुस्थानिवत्नभावान्नप्पः श्चापस्वत्वमितिपत्नोपः सिद्धति। ह्रितिः। रत्नश्चैसमानत्वंप्पः श्चैनिवकृत्यंतेनेनः परोपप्पः नरत्ना
रत्नाभवतीत्यपसर्वोभवति संवोकेस्यत्रापितंथेवतत्कृतं श्चारेशपहेतुस्थानिवत्नभावात्सिद्धमिति श्चौतुलोप्येति उतुलोश्चापसं
गोत्रन्त्वीवाह्वादिभ्रलोमन्नशरस्यपाठान्तेकेवलस्पतस्यापस्येनयोगाभावान्नस्यामयर्थाश्चरेतग्रहणाच्छिन्नस्यपः नत्रापरितनरारे
शः प्पः क्रियतेनराप्वेचाभावकर्मणोरितिमृतनिभावाहितोपोनयाप्नोति शस्यपहेतोस्तिनाव्यवधानात्प्रकृतिभावाभावः न
वेति श्चोतुस्त्वीश्रुपेणरीपंपरिहृतेति वितृत्श्रेनिपपापिलिंगविशिष्टपरिभाषाश्रुपेणरत्नत्रानत्यामिपरिकारणविधीयमानः
प्पःश्चारपितिसिद्धति तथापिपुंवद्भावस्यापवादात्तत्समवीकः पश्चाचेनिचशरोहेतौ श्रुतिजोरत्नार्थयोरितिपष्ठीनिर्देशाच्चारे
शार्थेएवंशस्यपपक्षस्याभिमतत्वेतथासंरेहापपंचम्पेवोचार्येन श्चौरमैचेपरति प्पः श्चातरत्वीभ्योरक्तरदानीपस्यपवाधारेश
वारिनीरोपमुतभावपति श्चतुवेधाविति नपामपेति पस्यपवारीश्रस्यपेक्षतेरापंकरणीत्यर्थः श्चारेशवापाह ममापीति।
श्चएपरति श्रुकारः पथानेनहिरोपणमणतत्रानन्त्रिधाविति उतिपेधात्स्थानिवत्नभावाभावः श्चणान्तारकारान्तरनिर्तुवि
नापमानेष्वाश्रुपमकाण्नत्वेस्थानिवत्नभावाद्रणंतत्वेचेतिमारेवर्नीप्पस्यपः इत्तारेशस्पतुप्परेभ्नस्यापयमिकाणन्तंनत्ना
पिस्थानिवत्नभावप्राप्तिनमन्तत्विधाविति प्रतिषेधाद्वितितः सिद्धएववरापा। परावेनउपसंख्यानमितित्वेनरत्नौ शब्दमपेक्षतेन

कै॰ रायति॰ कृतेः निक्षायत्नतानशी पोमसंगः प्रत्ययवाधाह॰ स्थानिवदितिः इत्नादेशोपरिष्ट॰ किंपनेतरस्त्राद्यापनदिवादन्यैसाफदात्तंप
२५ दिस्मात्तनस्मात्तोदात्तार्थलपावापविधेयः आदेशवाधाह तेवापीतिः प्रमतुपद॰ स्थविनिवृचनाद्वापभवतीतिमन्यतेः प्रत्यय
वाधाह नैवदोषइति उक्तइति पोनितरत्वर्थः। एकस्यस्वीत्नपोतनेसामर्थ्याभावादृदपोर्थानकालंएतच्चप्रयोगदर्शनादवसी
यते आदेशवाधाह सानुवंधकत्वेतिहत्त्लएवाकृतनकारोसत्तकस्यपारेशः कल्प्यते। तेनतिलत्वाभावात्प्रत्ययपत्वोपि
कृतणकारेशत्रुरात्रेनोरात्रदतिवाएत्याशरीत्तो रात्रेभविष्यतीत्यर्थः प्रत्ययवाधाह अन्यानिवतत्यर्थंति आदेनप्रतीयमिति
समासाच्चतद्विषयादितिछप्रत्ययः प्रत्येकाभ्यपते अंगांतांतुतत्वाः कामपते आदेशवाधाहत्वापाण्ठेति प्रत्ययवा
धाह क्षिकेपवैतिप्रत्ययसंप्रसारणमितिवलेनेतिउवंधकत्वाद्यापवेवग्रहीष्यते आदेशापप्रत्ययादैत्पदःसांनुवंधकत्वात्ते
प्रसारणंनभविष्यतीत्यर्थः। आदेशवाधाह पाश्यपापमिति परीहपक्षत्यपविवापपप्रत्ययसंप्रसारणमितिस्पृश्यते तदापाशानामा
देह॰ पाशादित्योपदतिपप्रत्ययपाशापतितिस्पादेशेसंप्रसारणंप्रसंगः प्रत्ययवाधाह धकदति आदेशवाधाह अध्येति वेकी
पितदति धातोरेकाचदत्यनेनविहितेपरौ सत्यर्थः पदः॰ दृढीवार्थंसतावेकीपितमिति। प्रत्ययवाधाह व्यवधानादितिः अ एम-
कारेणव्यवधानादित्यर्थः प्रत्ययस्योपितिसप्तमीनिर्देशादनतरस्यैवाडः संप्रसारणंभावः। तत्रवाप्रत्याशादेशेदापामहदकी २५

देशाभ्यदंतैवसनत्ततभावात्प्रत्ययस्योत्तनेत्रोपद॰ वतितोलुपेत्यत्रतुपदः नारप्रत्ययादित्यकाप्रत्ययेकृते अतोलोपदतिपकोकारो
लुप्यतेनेत्रदाविकृतणकारेशेचप्रत्ययस्यानेनेणपद॰ नभवत्यकारेणव्यवधानादितिप्रसारणंनभविष्यतीत्यर्थः आदेशवाधा
हपोनेतारतिपद॰ संप्रसारणमितिभवतात्तत्रैकिपतेनदालिरिधानोदिसतोधानुग्रहणेनउरश्रोससंधानुनापद॰ विशेष्य
तेतत्रप्रत्ययस्यानेनेणपदं तोधानुत्रंसंभवतीतिसामर्थ्यात्पथ्यावधानोनेनाम्यवाएहीप्रत्ययदतिसंप्रसारणंभवतिः एवंलो
लपाप्रत्ययस्यवथ्यवढितत्रापिधानोः स्यादित्यर्थः धानुत्वपानेनधंचविशेषणमाश्रितंततत्रैकस्यानपासंभवात्सामर्थ्या दे
कतेरविशेषणाश्रयणात्उभयोरपिसंप्रसारणंप्रसंगादस्यर्थः। चेदितिएकस्यपराशपेहूयेननंसपचेनितदान्यतात्पाश्रयणाद्भ
योः साध्यानकोर्यमानि॰ प्रत्ययवाधाहपदीति। तदाकिंदोषः स्यात्रवेतिएकेति आदेशवाधाह॰ चेदे॰ तितुमिचेसाराविगेन
कोविशेषणं॰ तस्यकावाविशेष्योस्येव पद्यातुधातोविशेष्यमाणेधातुनावापति॰ विशेषोनास्तीत्यर्थः प्रत्ययवाधाह॰ उभावि
तिपद॰ धातोः पाशमेणविशेषणविशेष्यभावोनास्तिसमुच्चयेनतुकार्यविधीयतेप्रत्ययस्यानेनतस्यपदेधातोश्चेतितवाए
हीप्रत्ययस्यादेशभविष्यतितनुलोलपापतिस्यादेशधातोर्व्यवधानात्ततत्रश्चसामर्थ्याद्धातुग्रहणस्यान्यत्रार्थवान्तुहत्रिः आदेश
वाधाह॰ नंचनिपरिपदधातोः समुच्चयोनतुविशेषणविशेष्यभावः तदावाक्यतिहादेपद्मनेनसपदेधातोश्चेतिवचेदोनोःम

कौ॰ ४ यस्यापत्यसंज्ञाः पत्यपत्यायाद्र भानुयक्तोपगम्येति भानुयहणं नानुवर्त्तते जीवतिस्यापत्यसंज्ञाः स्थाने ऽवायायाद्र खल्वपत्यमिति स्थाने ऽपु
२९ पौत्रे जीवति स्त्रीत्वेन रत्वीमनवत्यमनुवर्त्त्यं भानुग्रहणमित्यर्थः पुत्रस्यपत्वायायाद्र स्थानावर्थमिति दृष्टमिति एतन्मयोजनार्थमामनेपि
त्यर्थः उपदेशशास्त्रेन शास्त्रमुपतेनेन शास्त्रोपपादितानामनेनास्यापामानं विधीयते यानिपदि कानिनुत्रानिपदंशात्रोपपादितानि किंत
हिंचकत्यादिविभागकत्पनाद्गोत्रमात्रवृत्तेनयानिपादितानि ननु जीवपत्स्यागोत्रवदस्यारात्म्यपरे द्धे पानि सानि पदिकानि पादितानि
जितेयम्प्रात्यवसंज्ञः एवं तर्हि गोत्रात्तिरितिगृहीतानिरेणानन्तापकात्रेयामात्राभावः तस्मान्नेगोत्रात्स्यकृतेतित्यापाति
यपौनत्व एवंयस्यापत्यादिनिर्देशः अनएवक्तौस्यादिभ्यस्त्वेतिपञ्चमीनिर्देशः चौरेभेद्यपरस्यातौ नु सिद्धः स्वस्यपत्रेविपलोपः
स्यः स्थापत्याद्धिहि नेनात्वार्थे कत्वादृष्टापत्यत्वादित्याद्धः गोत्रा स्वपत्यद्वारस्यानेकार्थत्वात्तस्येहात्यन्तः किमर्थमितित्यापत्या
म वत्वाविनमवयपरशास्त्रमाश्रित्याहगोत्राद्यपत्वादितिगोत्रावयवो गोत्रात्स्वयमूनौ गोत्रमपवतीत्यर्थः सम्मपूर्वेच पंचमीतेनागोत्रे
गिनोः यमुक्तं वतीत्यर्थः इहापीति पूर्वसमेगोत्रग्रहणानर्थत्वं गारेयोवरहनाष्टीपुनरमित्याद्यवः इत्यामीनिकरेशवा स्वाव्योणाद्य
यवनहींनिपयाद्दत्तावयवो हतमेवं गोत्रावयवोपिगोत्रमित्यर्थः गोत्रादिविवेरिति पौत्रप्रभृतेरपत्यस्यहर्षापत्यगोत्रमनेनरस्य एम॰
पवस्यापिगोत्रत्वातस्यैगोत्रयकू विहृदस्यर्थः सर्वपन्नापादृति यथाभागिवतोत्रमयसाधारणानां वांतरगोत्रात्तिमयवनारीति २९

५२

पुत्रपितादेयः संधेन वेःनार्थमोतिनिवकूः यमिनेद्याच्वद्विवाहःयोगुरुपौत्रेभ्यणवृष्यादिःमनेनस्यपुरुषोत्तमेपरदिनिमास्वःवतवमन्नामिति
त्युपान्त्यापन्नानामित्यर्थः कदंत्वमारनिगुणिकवृष्यादिभ्यः यतेकोत्थावृपरति एत्वोत्वार्थसंस्तयेत्वममितिहितमित्यर्थः कुलाद्यापरति स्व
पद्यानवद्धनो वृपवहारप्रदशकृत्येन त्वत्यनाव्यापयहितनुनांवृत्वमेगोत्रातेपेत्यादिव्यवहारःश्रुतिगोत्रादिमेपत्रागपरत्वेनानजयमिद्धिरेहृतवं
नेयाममयत्वनेनोत्रमेत्येषेने त्रमयद्धि यत्नेप्रतिकस्यापत्यपौत्रस्त्रीपौत्रिकामेत्रिमायेपोर्द्धितिपौनेनजयति इत्यन्तात्यवमवदृश्य
स्य तेनगोत्रप्रत्ययः पर्ययसनिहत्यात्वानेति नामत्वारंभ्योपूनरतिनामारिणुष्कूः भवति याहिवृत्नीति तरेवमर्थरूपमयममत्रस्थगाप्यकारणाया
न्याने अभिधानलक्षणत्वहृत्तेर्हितस्यामासादिनिसवेयानेनरापवेयकू नभवति॥ ॥ इत्युपाध्यायजयपरदवकैयटकृतेन्याय
परीदेचतुर्थस्याध्यायस्यप्रथमेपादेद्वितीयमाह्निकं॥ ॥समर्थानांप्रथमाद्वा॥ ॥समर्थवचनमितिनत्याप्रत्ययमिल्यादौ
यथागमेवप्रपेक्षापंचाक्षिप्रकोविशापयानात्पो स्वमापर्येयमस्ययप्रसंगात्यवनात्नीतिप्रत्याप्रसः समर्थादिरिति समर्थारेवेसत्यवेया
रणैःशब्दं नतस्यापत्यमित्यादौ लक्षणवाक्येसंबद्धप्रतिपादनार्यात्प्रथमसूत्राणां हरतमप्रपोननाभावात् किंतर्हिपवंधनामस्यमवि
ग्रहर्थंतमेतिनिर्दिष्टमपत्यमितिप्रत्यायार्थेनेननिर्दिष्टमितिपरस्मा मिंतवस्याप्रतिपादनार्त्समर्थादेर्विभक्त्यःस्यादिरिमाधनंस्या हूत्वो
पगेषपत्यापत्यानुविषयस्येनभवतिकार्येद्धत्वारत्यापवादात् समर्थवचनमितिपत्रकृतानामिरयनात्पयानंमवरवंत्मनत्केंवतराजपगोषपस्य

५३

कौ॰ ४ दैवस्तस्मेतिपोर्थः प्रतीपवितेभ्यो मोकंवल योपणवैरैरवस्त्रसेतिप्रस्पैकतेपीतिस्प्रपोनभवनीत्यर्थः प्रशोनिपत्नपौ च पस्पपार्श्वमस्तचतोनपानत्रिनयो
२१ मद्दाभिधानानसंभवः प्रमनरणीगृहेनाम्पमर्यादस्यम्भः प्रत्ययपत्रपणात्रारभिहितः प्रपस्पत्राहिति प्रपस्पद्विवौत्पनाद्वैनीरैवरस्त्रौशिष्टाद्दौर्सर्थः तेषांदि
पदीद्वीरैस्पनापप्पनरै हं हशिंतिप्रथमोत्ताराम्नस्पयोभवति पनेरैवर नोपमनमण्णपाणितिभ्रमनपमरुगः तस्कृणणावाक्यापितेनमायस्मिनपत्तनमारराष्ट्री
गतेनगुनिपहत्वाप्रापेद्दममनिपन्नमम्नचापर्वी पेणतदर्थम्पयापृथमान्यपृथमादिस्यनर्थकसात् प्रथमवचनमपितिरैवरत्रिः सुकैप्रपस्यैपतीपेनेनतु
प्रपस्यनानिसर्थः इहेनिस्थपेक्कार्थीमावयोग्यंतमेदाद्वैत्यर्थस्पबाम्भमपारद्दभावात्वनेनपविप्रातीत्यर्थः कृतवर्णात्प्रवेशीकमितिमित
मेवलोके पूर्वनिपातनापप्रयोगात्स्पमर्थात्प्रमितिपावः वोशिष्ठातिमिति विभ्रम्याद्वाभ्यानेप्रसुत्रशिष्वतरसम्प्रारदिपिमम्पयः स्पात् तनप्रम
त्रुशिष्यतीत्यनिष्पन्नंमपोवार्णारीगंवलीपर्शमतहृहिपसंणात् नत्रेणमेनाद्दार्णोपकारोपिप्रकृतेप्रथमस्पपोमविप्रामति एवंतरैसंनरनेनसम
र्थवचनेनतानोतेवलीपर्यात्नापपृथक्तनम्परा पानिनीपारति तेनपरपृथम्प्रथमस्मारितिमिदंभवति स्वंवानंग्णनानप्रउंकृतेपीशागमनतनयि
पाप्यावचनानिवर्णनेतंत्रपपावसमृथमतेतिस्थितेरदृश्मोत्तितंमपमाणकनंत्रमपमाणवलीपः प्रतिपदविधानारितिनत्रकृतेवनारिताभया
दिपनाणीनिमिदं पृथुपदर्नावाक्यस्पेति वृत्तिवाक्यपोवानार्थभेदविपिभधानाश्चीभेदारैकार्थ्याद्वावाम्पदस्पावाधः स्पात् तथाहोपाव एम॰
पानपेगुक्तैपोर्थःप्रानीपतेससगंवेपोपपणसमानपेरुक्तैःतत्रपश्चागोद्गरेत्नाणावीत्रुशेनिवर्स्पतेपसामपिपावीशाहारविकल्पपीतम २७

५४

पतिपदेत्तीमानिलत्तपणार्थभेदान एवंवाक्पप्पापिरुप्पानिरत्ति स्पारितितत्प्पनुतानापवानवचनं॥ भवारीत्यतोग॥ भवमपृकृत्ति प्रति
प्रस्मापकारणोक्तिः पात्रहत्पवकरावीहिप्पसप्रतिपन्नर्थः प्रयोगोहरूपतेस्मापेनाप्रकर्मेति महीनिरीभ्यतिशाद्रराम्प्रसार्थवेनावधिमा
वोनिवहितः प्रत्योनामिवात्वपिभतत्पिहुत्वात समानतातीपानाभवृथ्यवश्चिमद्गावप्पमृपसिद्धत्वातसभृरापेवेकरेणात्प्रमुणाभावा
दवधिमतानुपपत्तिरितिभावः स्थतशाद्रुति एकदेशेनमगुरापेपिरिदिशनेमवार्थभ्यानरत्पर्थभ्पाववित्वंमपद्यते वेत्रेतितेन
पचाम्रिमारैपरंमतामिद्यमनति चपचेति नैवेरमनुकोणकिं तर्थीपएवावधित्वेननिर्दिश्यते तत्रदिवेदेटिक्कतेयादित्वेनगम
मानार्थत्वादमपृक्तैनापग्नुमोतेनममामनाधिकरणपात्पपपामम्पानाधिकरणेनिषेधाद्वावरः प्रग्नारेवाकृतनत्वर्थः चायेति एकदेश
द्वेपद्गारेणशादीप्यतवनिमगुरापचारिति प्रग्नेसेवचकृत्यमधिकारणोर्वामिति पत्राचप्रः मक्तहिवाणार्थविति मारीयतोपर्वाणा
प्रवीणपेसानेनाणप्रस्यपः सक्तहि यीपनरस्यर्थः विहितोपच्याम्सारिति सर्वेषष्ठीप्रविहितोपच्यास्पारित्यर्थः प्रणवेति प्रतिषेधस्प
प्यानेद्वपोरेकविषयत्वाद्विकल्पः स्पातसतुवाध्यवाधकभावः स्पपवरोपृद्गतिमर्वार्थेनप्रकृतनपरहापेसंतेनतरैकविषयत्वाद
णस्तारीनांचवाध्यवाधकभावेनस्पात् समानेत्यर्थः तत्र चर्थीपेहृतोणप्रस्पर्थाघरमाचिख्यानमितिप्रकृतेत्तं तोमावकाशोप्पस्प
पष्टकस्मिन्नर्थेपमहदीनिविशेषाद्रुसमपपानेनेतारिमानकनेरिस्यमापन्नवाध्यन्तरत्वर्थः तथाहीति पञ्चानीपोवधित्वन्नीतीत्यो॥

कौ॰ ४ त्र्यधिकानि तिमाषः । मापान्ते नेति । तासां षष्ठीसमर्थः । यास्कं विदितिमात्रकृतकृत्स्नकारणानि विकृतं स्यादित्यर्थः । शीलापायेति स्त्रत्वमेतेन स्त्र
२८ ऽभणीयं स्यात् अधस्तस्तेनैवस्कः । सिद्धत्वात् अनेनाप्यण् । उरस्त्रित्वर स्वेभ्यग्विधानाय कर्त्रं स्यादनेनाण । सिद्धत्वादित्यर्थः नमाक्रुक
रति पचपनेकक कृग्रहणमनिनिमत्या पिव्याख्यानार्थमनुत्वहनेष्ठागिस्यपमेवाव धिलेनगृहीष्यते । एनरिति एवं हि स्य एवाप्यवाध्यक
मनोभवतितापकाश्रयत्वमेतं नेतिविसर्थः ॥ ॥ हि सा रिता ॥ ॥ आणपकारोऽप्यः कागधीति कुर्वादिषुमनिपितमङ्कर्पोऽपसेर्थयापा
पामपिण्यविधानार्थः पाठः । अनेनतु छेदमितिं वेशुभारी व्यनीपेपु अर्थविधुण्यविधिः । बहिषरिति हितोपकवनमश्वपानांभमात्रेरि
लोपरत्वमण्यानिस्यत्वताप नार्थं तेनाणनीपरस्तेवमारितिहंभवति । ण्याप्रत्ययनिभाष्यकारावचनमथाणानरसनपद्रणात्केवलस्य अस्या
पदत्ति अपत्यमेवत्याप वृत्तपर्येतिवद्धवीहिः । इषीकरणदित्वात्स्का प्यनका । अपसाराद्यर्थे यत्र काव्यस्यपः नन्तरित्वरतितिद्वितो
पः । उद्लोमादीति बाह्वादिषुलोमन्तशब्दस्य पाठादिनिमाणेः काम्ये विधीयते । केचिद्रादृतिस्यपिलृतेनत स्व बहुवचस्तं मात्यम नोक्षितित्व
किमस्यपलक्षणेनस्तारिक्षितिपरंसतत्वात्यानलोपेनसिद्धं रूपमंसतानु वर्णाश्रयपत्वात्यस्यपलक्षणेनन भवति नेति । तेषु छोणिति येन
लोपनिषेधात् । नरेनर पक्षे । पाद्यमानगोत्रारस्त्रत्वात्वा नानकिं चोदुलोमेत्युलोमपर स्योरोमु विधीयतलोपस्याभिद्धत्वादेन्यादिनेभ्या । सप॰
न नस्युमनोगस्येतिपस्यपलक्षणनिषेधादापरंसतापात्ममाघः पद्याकाश्यपनेवोक्तमधीपतेकाश्यपिनरत्वनवीकाह्युगिरसकोसुकिं २८

कतेन लोपो न भवति एव मिहापि न ण्यात् सर्वत्रेति नापत्यस्व पद्यापाग्नी व्यतीपे अमत्र चनेन गावाचुरनिगम्यरस्य पिभवती तिकेचि
राहुः । अनादिपसंगरति किंगोप्योत्वेनु पग्राणनं मोहत्वं गोममे पण्यारस्य इति पणारवोपेन नापास्मिन्याप्ता णणवापवारः दृणारिभिरण
पवादेत्सुमहंमपद्यारणापांपात्यान्नणवस्तुनि निवार्तिकायंः अर्थविशेषोलक्षणं निमित्तं यस्मिन्योर्थविशेषलक्षणः । पत्यर्थसामान्य
लक्षणोः णपवारस्यपात्वाद्यति उपुपनिर्नामपत्रंतस्येरमो पुपनेपत्राधुर्षुपरिवस्त्रैस्ननभवतितनुण्यः । वाहिस्यसमिति । ववस्यमिरित
नाव्यस्मिणः । शिनिवनस्पतिर्भाविता । तेनस्त्राजिनरतिरिनेकं । भवति । वनस्पतेरचित्वहत्निधेनोद्गोनिद्धं नभवति । उक्ता । वीप्यारिति
ष्ठेरः । शोर्हेनेहस्वत्युग्मनेनास्मित्र भिधेयेऽत्र । सनिपवारतणभवति । उपुविनिरो व्योरेवनाम्बस्य रस्यणपरानुवीक्षमवेतिशेपार्थ
विवक्षान्तरादोषिकत्वमतणसिद्धएवनवाता शेषिकस्य वाध्यसंगोः हि विशेषलक्षणानांतु स्यकलक्षणमेवप्रसपानां ण्यारिभिर्वा
धनान्मत्वात्कंतान्त्यामस्वारमोवाधकः । तथाहिकावाह्मणोपचारं हेत्नोत्सुल्वाणरेष्मावेनाविति शेषलक्षणार्थ रमत्र बोद्ध
श्रेषेपरस्य लक्षणाभावमित्युक्तं ॥ ॥ रैवतकादेयः ॥ ॥ ग्रामोतोति । नत्रकर्त्तैरेवरैत्वासिद्धमित्यनु स्यास्याभिद्धवारनुत्वाग्णाविवा
अपेणावाहस्य स्याद्धारिष्यत्वात्तपोणतत्वादितिभावः । अण्यक्षतरति नत्रपलास्यरवाभावात्पोणंतलोपात्रसंगः । बद्धपुत्वेप
इतिपत्नेजोश्रित्वेन अश्वपतादिरिति पदिष्टेनस्त्रः सम्पद्यतरस्यत्वामीमावः । ननुवनतृहसमधत्तृहणेनग्रहणसारावयिनकोऽन्वि

कै॰ ४ तं प्राप्नोति। एवं तर्हि संख्याभावनिस्तावपणार्थे रोपरनिमन्त्ये पारू(पं)चवलाकं धारितान्मेतत्वाद्वा निर्दिश्यत्वभवति अपवक्तेति पचक्तो वि
२९ समवपस्कादिभ्यो णो ऽत्रस्यस्य वर्त्तेतेष्वधोके स्वत्वाधिगोऽत्र वपणार्थत्वनिस्यन्तः कृष्णिमननत्व लोके गोत्रमिसम्बन्धे नेत्वीचवनादि वित्री विधिं त
र्वाच्यत्वाम्नायमितिभावः द्विलोपलद्धौ निमक्तमेकानि स्वरूपपद्विसत्त्वत्रित्वेनान्यकृतिमावोनास्ति इहनुस्वन्निति पंचविधि
प्रतीतिपस्त्वनुविधेये निवृत्यापारिस्वर्थः अत्र चद्वौ वाद्यस्यापि त्रिगे चलोपनिमित्तं अन्यथा श्रीर्द्वित्वाश्रयस्य द्याप्नमिसार्त्तविधय
स्येनितेपास्यत्वाद्विः स्यादिति विंसमेनतत्वेऽपि नेरोपपर्यमागाहोद्वैतेनाकारिसंहेमकः वस्यश्रुरेति शाम्भवनात्सर्वे वर्द्धर्थेगुन
जनत्वेनोपकृतिविशेषाद्विशेषमानेनोपकृत्यंतरे प्रमावकाशमवतेर्वाश्रंकोप्राप्नुनरतिभावः पौर्वापत्तमिति अपंचपोगित्वस्योत्पन्नवर्त्त
नरतिपंचवरितिनिर्दिश्नेनत्वाद्यन्तरस्यर्थः। ततरोपपनुनम्बनस्योसमावेशापाचतारिस्यपत्नः कारिष्यते तेनत्वीनंत्वीनाप्नुनंपत्तसपिम
वति द्विगोर्लुग् ॥ ॥ द्विगुरिति द्विगोराणस्यपरनिमन्त्यते अवपवेति विग्रहत्रयस्यसमस्तरापस्यविग्रहान्तेविवक्षितमित्यर्थः पेरोना
नि अत्रविकल्पापाद्द्विस्वभावः पंचवरमिति नदीपिच्छेतिसमासेऽव्ययीभावः। कुमारकम्पारसंभाव्यार्थापारसम्बमासांतः चत्वारि
विषादिषु त्वादंगाकृतमिति कृतसामान्यमविवक्षितत्वाद्युपत्वार्थः पढ्कृते पुभवरतिसमवचलोकृतेमवरतीतिभावः पंचमाह ऋष्म
प्यमिति पंचप्योगोप्योर्हेतुपत्याग्रामितिद्विगुः ततो ऽस्यसमपदो द्विगुनिमित्तमिति पश्चीसमासः। कृद्विगुनिमित्तरतिपाद। तत्रद्वि

लोपेनिमित्तं पंकिसहितेनतरीयोयोऽर्थस्तद्विगुनिमित्तरतिव्याख्येयं पंचकपालस्येति पंचसुकपालेषुसंस्कृतर्तरितिनद्धितार्थेद्विगुः ततोणनस्मा
नेनसंस्कृतमितसंस्कृतमित्यणन्तस्यद्विगुसमासनिमित्तत्वाल्लोपं पंचकपालस्येति पंचसुकपालेषुसंस्कृत रतितद्धितार्थेद्विगुः ततोणनस्मा
त्तेनसंस्कृतमित्यणन्तस्यद्विगुसमासनिमित्तत्वात् द्विगुभावः अर्थविशेषासंभवपरेतितद्धितहेतुकत्वात् द्विगोर्लुगिति पोऽर्थः अथोपनेनस
वातहिते हेतुकासंपरीतस्यर्थः समासाद्द्विगुस्थन्तद्धितार्थरतिद्विगुनासमानार्थरतिनतरं द्विग्वभावन्तापेति नहितस्य सन्निमित्तापि
नि समतद्धितोर्थं द्वाणोनिमित्तंपस्येत्यर्थः वरपमिति पंचकपालस्यासंस्कृतरस्पृष्टावितस्यनिमित्ते द्विगुरितिकिंतद्धितोपवादिकाराणेन किं
चत्रिमित्तग्रहणमपि मावस्यंपावादनर्थकं स्यात् निमित्तमितिनिमित्तनिमित्तेति भावस्त्वणान्तसंघव्यानेनात्वात्सपूर्वाश्रीयनेन
तुपौर्वापर्यलक्षणः पौर्वापर्यस्यचपंचम्यानाभाव्यत्वग्रहणमनर्थकं स्यात् अत्यविकल्पोपेतेति अत्यविकल्पश्रुपोर्थायाप्तेने
त्यर्थः कस्विरंधितविकल्पापेतेनिपात्य तत्रपाणेनेनोपस्थानः अविधाविकल्पेनतद्धितापपद्यावस्यप्रसारपतिनतुपत्यपदस्यापमर्थात्स
र्थः अथवाद्विरितिस्यमविषयंसनस्मात्क्रमणमविधिरितिननोन्नकार्यरार्थेनार्थवत्तापाविभक्तिरूपपदेनस्मान्द्रत्वान्नपावालोपःमनुषे
वेस्याः सद्धर्केणत्वास्यस्वाभावापद्यासचापीपविभिन्नपद्यानुनभावः अथवाभाष्यकारवचनचापाल्पास्समासात्वं तद्वर्मिति पंचकपा
लीत्यत्रा सन्निध्याभावाद्विगुनात्वस्यानिमितिभावः गोत्रेलुगचि पस्कादिभ्योगोत्रेरतियस्कारिणेन प्राप्तस्तुकोविशेषोपपदवारः गोत्रेलु

कौ॰ ४ गवीति॥ अस्मिन्सूत्रम्पाठेदोषः परिहृतो ऽत्रेः लुगित्यस्माद्धयिनेत्यनेनतदन्तस्यादेशपरस्त्वर्थः॥ अलुक्क्रियतइति गर्गाणांछात्राः
१० इतिगार्गीयाः गार्ग्यादिवत्कार्याः तस्यनुकिञ्चलाब्धेनभागत्वात्संज्ञेयक्रोडेपारेशेषपाठोः लुगितिनतेनतद्धपत्यं यस्किपद
वचितिपतसम्पाठ्यपाठोधः अत्रकृतिपदेतुविषयतसम्पात्रपर्णोःस्वदेशस्थानवतागः गर्गादयइति गार्ग्यस्यापत्यान्यपि
एकवचनेनानाश्रुतिलेदरं तुस्यावकाशाद्यदर्शनं बह्वीति॥ यस्यपाठेबहुत्वमात्रापितेलुगंतस्यगोत्रस्यार्गीयाः गार्ग्यापितला
तुवहिंगोत्रादिषुस्य अत्रतंगावहितंगयोत्रानुत्पकालतादपक्वोविषयेनिषेधः तुल्पकालत्वभ्यनिपाठेनायस्त्राहस्त्रीति॥
यानकासाविति परिदृष्टेतुकावन्नेनेतराभिनिहोनस्यनिवर्त्तिपितुमहाकमत्वादनर्थकमलुग्विधानेस्मात तस्मादलुग्विधा
यान्नावत्तर्वेलुक्यवर्त्तनतरनितुकोपिस्यापेतत्वादंतंगत्वाभावादुपपन्नश्चविप्रतिषेधइत्यर्थः परिवेति अत्रतज्ञापि
प्रतिषेधेवलुगपवादत्वादलुकमत्वविभिन्नमतादिः प्रथमयाकवत्वात्स्ववर्त्तनतरस्यर्थः द्वयेमिति निपवादेविषयेतत्रगोत्रवर्जि
तस्यानिपत्त्वादगोत्रवर्त्तनतरनिभावः यकल्येति अन्यस्यानिविषयोःपवादः स्यादिदमर्थेत्रोतम्पर्गः प्रवर्त्तनेनिभावः गोत्रसेति गोत्र
प्रत्ययस्येत्यर्थः बहुत्वलोपिनतरनिवद्धर्थोपितुविधीयमानलोपस्येत्यर्थः बहुवचनेतस्येति परातरर्थोनोहनिसंख्यामतिनंतनाहलिपरा एम॰
प्रत्ययः क्रियतेत्यर्थः येकपोतिति द्विचेकवत्पोतिरित्यर्थः इष्टापूर्त्तोकस्मिन्नापनिपरावत्सप्रतत्पतरस्यकंभवति विरानामिति विरस्या १०

पत्यानिबहूनि यद्यप्यानंतर्यविधिगोत्रेः तत्तदंतास्यस्तात्वतस्यप्रत्ययविधार्थेनितरनितुकृतत्वालोवहुत्वमन्नत्वात्लुक्यानःपतिविधाने अनंतमिति
इतितेपुवत्तमवहुत्वंनेतस्यवर्त्तनेतात्तुदीयानितीत्यर्थः काश्यपादीति कश्यपस्यापत्यादिदारितात्समंतात्मकमेवकाश्यपस्यबहुः प्रतिकृत्य
परा विवक्षितात्मकंतितदेवेप्रतिकृतापत्रिकमस्यपत्यस्यदेवपयादितात्तुपहाकमवादिषुस्यकिमिदिवकृतात्रिमितेवपुकवहुत्वेनभवतिव
चनंत्वपितेपातमेवर्थेद्वेकद्वीप क्रियतेनवानेतस्यनिकृतनिबहुत्वेवत्तेनातुकमागःपरिवेति पर्यवेत्यर्थः अत्रगोत्रस्यत्रेहलादौ मि
निवार्वधातुकेविधीयमानस्यणहरमितिमागमेत्वेमिपिसार्वधातुकेभवति नचहिहनीत्यनेनसार्वधातुके विहितत्वेन तनस्यैवलादि
सार्वधातुकास्यमत्वादिमागमः प्रत्ययलक्षणाद्यनितुत्वेमिपत्यपेत्यवर्त्तते गवेहितं गोहितमिसादौलवादयोत्तस्माचेविधीयमानावार्णहे
यानिमित्रोएवनतुयस्यपत्वनिमित्तादनिमित्तस्यकल्पणलामावाहोपेनप्रवर्त्तन्ते इहाप्यमादोप्रत्ययेत्तुयुत्क्षमानः प्रत्ययत्वहणाभवतीति
तुत्वेपिप्रत्ययपक्ववर्त्तनतरनिभावः अविशेषेणेति यारीयनीपोर्थेप्वापिस्यतेनत्वनादिः प्रत्ययविशेषपरसर्थः इलिनेति गर्गास्य अपत्य
गर्गाः तेषांगार्गस्यमिसिकिहलादावलुक्भवति विरानामपत्यमिति अत्रापित्रानदीगतीयस्यार्थस्यविवक्षितानवादलुक्या मेति त्यर्थः
प्रवरूलहति लुगिथ्येतिभवपस्यमात्रेहलतरनिपवबहुत्वेपितुस्यवर्त्तनरनिभावः यथामेवेति यथमादिस्यद्वन्द्वमिदार्थस्याम्य
प्रानेतपदानेयथमार्थहत्तितात्वमाथस्यगोत्रस्यस्यहितीयार्थहत्तिनेतुगभावः अत्रिभहातिकेति अत्रेरपत्यानिबहूनि

कौ॰ ४
३२

इतस्त्वामिनरानिरुक्तानरंतापुत्रवहुत्वेनस्तनम्यएपतत्रिपार्थमित्युक्तस्त्रिश्चविनिरुक्तोलुक भारद्वाजस्याद्विराधनतोपश्ली
तेषद्वैवत्सुक अलोपिपुरवहुत्वेसुणिष्यंतेस्त्रनेनमयमस्याप्यमानेः क्रियाद्दाजानामेघुत्रिकेनियान्ध्यनीयादौविवक्तापामउ
नुं भवति। कुसिद्धकश्यपविकेनिवसिष्ठारण्यणपश्नोलोलुकस्त्रणोप्यत्र्याविस्तेवेणलुकू कश्यपाद्विराधनपश्नोलोलुकस्त्र
लोपनत्रोर्ध्वमित्युक्तपूर्वबहुत्व भृगोरिण्यण पश्नीलोलुकस्त्रणोत्रिश्चविनिलुक एवमंगिरसः कुत्सारण्यणएतस्याद्ग्रानेो
यनद्दीतिफिनाभावमनद्विनेमितुववविवक्षानफिपनेऊणिकाद्विराधनपश्नीलोलुकस्त्रनोपितुकू उनः गर्गादिभ्योलुक भृगोरण्य
णपश्नीलोलुकस्त्रणोत्रिश्चविनिलुक्यानेनागोपवनादिभ्यइति प्रतिषिध्यतेसमद्यप्रतिपेघोनिपमार्थइतिविरादस्तत्रपुत्रवन
णोर्थ्य उक्तभवतीत्यर्थः लोपोशत्रीति लोपश्चद्वालोलुक्तस्यते लोपेद्विवचस्पत्नलत्रीन्त्रहिलवणसंगः लौकिकस्येति अ
पत्यस्येत्यर्थः काश्यपगृत्स्यंनेनत्रमितिस्त्रमिवहुत्वेवनेनापत्यवहुत्वे मिमित्रेनानीतिवहुत्वेनापित्रिद्विलेकत्वविषयत्वादित्यर्थः
आपत्यंचेति अपत्यंचेति अपत्यस्येत्यापसंघोत्रमभूत्यपत्यमित्यर्थः तत्त्रोत्रमंतंभवति परमम्नकृतेनेरिति गर्गादिरेवापत्यप्रत्ययः एप
कार्यानत्वनेनागोत्रपुत्रम्परस्यर्थः। अपत्यादिरिति गर्गादिर्यरापोत्रमभृतेरपत्यचतुर्थ्यादेनीवद्वंस्यप्रत्ययः क्रिमनेनराविार्थेहि २१

६२

तीपोपमितोत्रस्यादिनाफगादिः क्रिपतेगार्ग्यायणइति चेति स्त्रियांद्विनीयप्रत्ययाभावाद्दाणीत्येवभवति करति परमप्रकृतेस्त्वापत्य
तस्यनेनतरर्थस्ततामाव वहुवचनलोपिथिति पुत्रबहुत्वेविरादस्यादिसिद्धद्विलेकत्वमोलुवेरोवेदाविसारीत्यर्थः चविरानामिति गो
त्रस्यवहुत्वेलोपिनरतिवाक्तिकसत्रपोत्रमनमस्त्यात्साधपतिपयमप्रकृतेरेवयनिपत्यः आपत्याजनीवहुत्वादित्यनेनत्वात्धिकोहितनेो
ष्यतत्रिपार्थमितरजित्युष्यते अविरविक्रत्यायेनेति केविराद्विंशेश्चोपमिति परमप्रकृतेस्त्वापत्यरनिवावनिकल्पादस्यार्थस्य अन्यु
गुवचनेरेवाथ्यविकल्पापम्नत्वप्रतिपादनार्थमतुक्रमित्याह॥ ॥ इति इनिलुगवीतिचेदिति अपित्यस्त्रमासेरोविनतत्व्या
सातादस्यार्थः कार्त्ताकृत्यापत्यमित्सनस्त्रनत्याप्तसंपुत्रवाकादारहतुमिमताभ्यांणष्किनविजिएः। नस्पद्वात्रातरीनेन्वीयतीयार्थवि
वत्तायामितेस्तुस्यलिप्यतेसवनयामोनिणांनत्यानेनस्वद्वहलनलणपवच्छेपरनोणपरसुकपादिनिद्धस्यस्वबलवास्पगरस्यर्थः गाग्वि
नेरिति भगविनत्यापत्यमित्सनरत्नन्तोपूत्तिहद्यलुक्तसोवीरपुत्रबहुत्वनमितिठकनस्पद्वात्रारस्यर्थः कोलुकीजस्येसण काप्रने
रितिनिकस्यापत्यमितितिकादिभ्यःफिञ् ततोशत्रिकेस्त्रवेतिठः पर्णुरस्तुमुपामाचवाभ्यांपतिफिनः स्मृतादनिपतिरणनेमान्य
कारेणकेस्तुवेस्तत्रनाश्चिनमितितेकापनेः छोभवतिपरिणामास्त्रपेतुनप्राप्नोति तस्पद्वात्रारतिछेत्पुतेद्वद्वलसणस्तुः औपयावे
धिः उपगोरपत्येणतनोपश्नीजतस्मिन्लुनेतुः किंपुनरिजोलुकः यपोतनेपदानमित्रलुनेपिविस्दत्छोरद्दलसणादसादद्वादिति

६३

कौ॰ ४ स्त्रियाम्ः दर्शीत्यापि संज्ञा गोत्रस्य । तत्र प्रत्ययोऽस्तु द्वरतिदेशार्थिनोऽनुकसप्तस्यप्राणात् कं युवन्यपि नीति गार्ग्यायणनांसम्हद्दरसौ रेगोत्रचलसतणोवुनि
३२ ध्यतेमनपात्येति आपकैत्रेति गत्न्याद्गाजन्याचेति वरूपपात्येन नरेवमिनोन्तको विना धीयगवीपाद्दति कुष्यमिद्दनाद्रजराद्दग्णमेनत
आपुत्रेभ्यः दरानीमिलउसहाणांनांर्ञ्जमितुमाह पत्नवद्धनानारिति आपस्यपचनादिनेनानांतिपलोपः उणादीनामव्युत्पत्रवानतन्वाप्यामितिरु
हिनिषेधार्थे तारामसूत्रपवर्तते कलीनरनिकुणानत्रवः सत्वपरनिरसूत्रः । इतामपीति लसणांगोनेराभवपसपलकः सिद्धत्वादिसर्थः
नेवेनरिनिश्रश्नास्यणार्थेनत्रास्यणामरुपात्तविमादिपद्गणाच्छशारिशारैश्वतत्रिपारेरजमिधानादिसर्थः पमलपतिवेचरति ७वपस
यमाचम्लवंविधापवास्यणगोत्रास्यपसतिविध्यतरसर्थः मापरीति यवयस्यवहि विद्रोयमनौवेरन्ततरंताद्रव्यपनितो श्चितिफन्क
।तेसणुकुनुवकापवेविति न्नुचकस्यापसंगोत्रमिनिषाचामरूहत्तवनरूतमितिफिन्नतो पूय्यणतम्सनुकणो चम वृतिश्रन्या
दह्रत्वाच्छः स्यात् कापिंजलादेरिति कपिंजलादस्यापत्यमतस्त्रततो प्रक्रिकुर्वीरिभ्यो णपरतिणपः तमस्यलुकौ नश्चेसणभवद्यमथा
छः स्यात् आग्नीव्यतरति आग्नीव्यतोपेर्थानिषुवि वस्तिनेविसर्थः हृद्वरिति गोत्रवरिसर्थः अस्यथा गोत्रसंज्ञापायवसंतपावधि
तेत्वाहोत्राश्रयकापीश्रंज्ञः गार्ग्यायणनाविति गार्ग्यस्यापत्यं गोत्रंगार्गादिभ्योयञ्जतरंताद्यञ्यिञोश्चेति फक्तरंतात्म्यूरेगोत्रोत्ति काप॰
शेधेतिवुत्तरदरपंदीगोत्रवरणाद्युत्रितिवुत्कओसपक्तिरिलवार्थंगोत्रकृविपात्येभ्यावद्रनेत्तुमितिवुन गौपणवेरिति सप्तनिरेशे पदे ३२

लुगिस्यस्यत्वस्यारथ्यनार्दिनोऽनुगमावाद्रद्वदरतिरेशादिनश्चसल्यसंज्ञः एतदेवपरीक्षाप्याह परिपुनीति पक्षा गोत्रेयुवसस्यपोनोसपनेतथा
ह्यपिमाग्नीव्यतोपार्थविवक्षापांवृवपस्यपस्यात्तस्यादिनभ्यारितेश्चेसणनविवक्षातोसर्थः जीवतिरिदंपठेति अतोपरेशेपोनस्यादिनिवा
कापोषः एववाकारोपधिति उभयपस्मवेनमवतीत्याह द्वितीयानरसर्थः । एवमिसनेनानतरप्रकांतो नमवतीतिवाक्यदोषः पूणनुच्यते ते तदे
त्याप्यमितिः तत्रश्चगोत्रंवृस्यादिरिति भावः चयोवेतहीति एवंवमीसर्थः एतेनगोत्रं वृपीहतुकश्चमिति परिनिवुणिसक्षिमत्रहेते नतफिनो
स्वतास्याभिसेनरवितकर्त्तव्यविशेषकापीनिर्देशात् तत्रश्च गार्ग्यायणस्यवाणाणापुत्रः गार्ग्यायणोपारतिरुषहवेनमिवलतीतिभावः फकफि
नवर्त्तीनिवर्त्तनेनार्थः फकफिनोर्वृ फक्फिनवर्त्तः सविधप्तेपस्मिनूपमित्याहद्दवततः पेलफकफिनोरुपमिः परेनुणतनिरेहूप्य
सिद्धिः परान्तहीनिगार्ग्यायणानांसम्हद्दरतिविवक्षापायरादद्वरतिरेशस्यकोनुग्रामजरागार्गकमितिनिवृत्ति परिभाषापरेशहद्वरीति
रेशाभावास्य कुवतपलनगोत्रवतलणोवुत्तपात्रोति दरानीमपवीतिरेश्वदर्शनापाह परिपुनीति वृनितुणिप्सनारिति एतोगोत्रा
वीतिरेशाधुवपसत्याभावाद्गत्रपि विशेषपरसर्थः परपति प्राणगोत्रमंज्ञापागोत्रेकुलारिष्परस्ततोगात्रप्रहणानवर्त्तनाछादोपणात्राणिवापुनो
गानम्यमनुष्यशारणतत्रश्चगोत्रप्रहणांवेवतास्यांकुतःसिद्धत्वात्किलपौत्रहणानरहीतोनुतायपनोलोकिकगोत्रप्रहणागानम्यमनुष्यप्रकारहणेचनो
किकेपौगोजातातिविरोधवावितालोकिकगोत्रामिवाप्तिनोनमवतरनिकनोजनपोत्रहणेवालोकिकंचगोत्रमपरसमात्रे वृणीमिति अपेसाथि
कापहुत्रापितसर्थः । उपचपनारनिश्चबद्धिमतरसर्थः सानकीतिगुलकोपपसमितिवाद्धारेणोतिगणलादिन्ते पैलादिभ्युशालंकिचार्थ

७१

कै·४ पाताभिपातनाद्धुलंकारे शः। अत एव च निपातनाद्दोषे पिनद्धारिफके अन्यथा अग्रे ये। अतो प्रविफकृतस्यापैकारित्वाद्धु किंहतेरत्नं तेषु लिवर्ह्णी
३२ नेरतिमीनाश्रयरनस्तुरणन याश्रोति मीत्रेतोन्नमिति कृपयारिष्ये गोत्रे च रस्य गो चग्रहणोनये स्य प्रतिगोत्रयुसूत्रे गोत्रप्रमयतानुवादेन
स्त्रियाणिविधीयते कापत्यारिष्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्ते त्प्योऽपभवति। कापत्यारपश्रुगार्गादिश्रुपठितानां तत्र यगोत्रर्त्तियवेंते अपत्या
धिकारे च गोत्रग्रहणादेव भाग्यं यगोत्रापत्ये। तरे वक्रुपत्यारिष्यो गोत्रार्त्तस्यानुपतेनदेववेतत्व स्पचानुवर्तते तेन गोत्रे पदिविहितानर्त्
गोरिवधीयमानः [illegible] नित्वोपगवेरत्यर्थः नहृपगविशते नेन सन्नेतो नेनुकाभ्रां तेऽपरोधः पूर्वविमेवाणोराद्युणा स्प्न
साप्त्यानादस्य [illegible] तस्यापत्यं॥ ॥नवेरमिति इदमिति सुत्रे द्विप्रमाणाभ्येसर्वविशेष्यान्तर्भावात्परस्यान्नर्त्
नत्वादित्यर्थः बाधकारेति ज्ञातो वहूवचनेनत्येर मित्यनेन विधीयमानस्याणो बाधकः तु तस्य बाधनार्थमिरं सत्रमित्यर्थः कथंपु
नरिति एक स्मिन्नर्थे प्राप्तो मनसो बाध्य बाधकभावो भवति तत्र दोषे द्वे विधीयेते तुः अन्यानेनापत्यर्ह्मि [illegible] त्वादनयोः कथं
बाध्यबाधकभावइतिप्रश्नः इत्सादिरिति परिपीतादिभ्यामन्ततानस्यापत्यमनर्हमित्युभेन तरापतति विशेषसंवहेसेवापत्यार्थस्योप
योगात्स्वतिसामान्यसंवहेपत्यार्थः दोषएव स्यादितिस्यादेवहृहारपसेद्धः एष न्यो तत्वपस्पार्थस्यानादिविधानुप्रमोगात्वे राम·
घत्वाभावाद्धस्यामाप्तिरितिसेवबोधाकथ्यते। उत्सादिरतिप्रकृतिसामान्यसंवहः सामान्यप्रतोपस्यार्थउक्तः अथ वेरमितिसामा ३२

६६

न्यभूतो र्थेत्रन्मार्गन्तरेतन्तर्भावात्परस्यमित्युदृत्य प्योपेपत्यार्थउक्तः शेषस्वभवतिन्यनुपपत्रकृत्वादित्यर्थः कथं पुनरिति यकृतिसामान्यादिहितान्तराणे
स्तर्गः यकृतिविशेषात्तु विधानाद्धोय वेरेरमिपत्ताचन्त्रः तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति यकारे तेनस्य त्रेनसूत्रे तेन पृथक्सत्वात्मादिरत्यर्थः पृथक्स
त्रेपत्यार्थस्यशेषत्वाभावाद्धस्याभावः इतो तो नामिषाय स्याह किमिदमिति अश्मारत्योति तेत्रेवतास्य पर्वकात्वेस्यर्थः सिद्धोन्तवादीत्याभि
प्रायेरशीपितुमाह एवं तर्हीति पृष्ठितेनेति यद्यपि नपुंसके पितस्यातिदूषयभवति तथापि पुनपुंसकयोगापत्ते इत्यस्यकानुमानत्वादन्यत्कामवागारेव
पुंके स्त्रीनपुंसकलिंगादिति पुमानुपपत्तेर्मोमात्रः इतश्चापत्यं तात्रितासारादित्यर्थः तद्धितार्थनिर्देशादिति तद्धितप्रकरणादेव पुंकं सर्वं त्रेतद्धिता
र्थमिचीतारीपकत्वाप्त्पाद्धिलिंगसंख्यादिनि विवक्षतेक चितंस्याप्यनुनिवर्तते यथाप्रपृपेति अथमाणमिति तद्दृश्यान्कार्यमविधिविनियोगेन
भवतरत्यर्थः भावप्रत्ययेविहितो गुणभाव एव तस्यात् निमित्तन्तरं एवा वस्थार्थत्वा मान्यानिर्देशादिति तत्सोतनिर्दृशान्तद्धरादेवसामान्यवाचिनः प्रत्य
यः स्यात्तेपत्यादिभ्यरत्यर्थः सामान्यचोदनादिति विशेषाणामेवकार्यमिति इयं सामान्यमुपादीयते नत्वत्वार्थमित्यर्थः इदमपीति अपत्यमित्यने
नैवसंबंधित्वरहृत्वारपस्यवन्मात्रस्या नेपान्यामान्येनापत्यसामान्यविशेषणविशेषणभावापेगादिहापिसामान्येन विशेषापरवइर्त्यते परानुपकारा
बुध्याहिशेषेसर्वनामवन्नैतेनतरानत्सारधिप्रत्ययो भवति नाराघमितीति नपुंसकलिंगात्येति श्रीपगवमित्यनेनैवापत्यस्याभिधानेनात
५२ श्रीपगवं श्रीपगवीत्येवं नस्यादित्यर्थः भतनस्ति प्रत्ययमात्रेविवक्षितेनतु लिंगसंख्याप्रतीत्यर्थः रूटबेति संततिप्रत्ययप्रसवरतिमर्थलिंग
५·२

६८

कै.४ स्याद्वैरेधिधीपमानस्यरर्शनादेरित्यर्थः। तदन्यापामिति। एकत्मिन्नर्थेऽस्यर्थः। अपत्यमिति अपत्यशब्दस्यापत्यमानमित्यर्थः। यत्नार्थमा य
३४ वैतिगी:प्रदेः प्रत्याप्यमानत्वात्पर्वत्निंगरस्पृत्वाने एकार्थेरति एकेकोर्थः सर्वत्निंगः सर्वकेन विकृतेन प्रत्याप्यमानः केनविदेवत्निगेनापकः
प्रतीयते अपत्यतामत्वादिति स्वार्थिकत्याप्पिप्रत्ययस्यसत्नेभित्राप्पवत्नादित्रशब्दस्यत्याप्यमानत्वादेरकत्नेवार्थस्पत्निंगाभेरोचनाम्यतेकिंपुन
रत्निंगमित्रशब्दप्रत्याप्यमानत्पत्निंगभेदाव्गतिर्नस्यादित्यर्थः॥ ॥एकोगोत्रे॥ ॥एकशब्दोऽप्पन्यथानासहायसंख्याप्रत्यप्पमानवाचीरह
तुसंख्यावाचीपदत्पमवाचीनाशरतनरस्पेवनिर्णयोः पौत्रप्रभृतिमवान किमर्थमिति किंपमातीपिमन्त्र्रपेसर्वमिदंनमिद्यतेनिप्रश्नः रदपौत्रप्र
तौस्यपत्येविवक्षितेनेमत्वाशक्तौत्रागारिः गर्गस्पपरमो ननतंनत्पप्रत्ययादिनेगार्गिरित्युंतेनोविगोत्रप्रत्ययांतादृगर्गप्रपौत्रैरपिनतुगोत्रप्रत्ययांतादेवे
भतोन्यायमत्पत्रकेसतनेतापत्यम्: स्विपांनुपुवकार्पनेष्प्यते अपिनुगोत्रकार्पएव एतत्सर्वमेतस्मात्सूत्रादपायद्यानसिद्धातिनप्याकमेणाप्रसते
वाचित्रिककाः पौत्रानतेनावराधपाप्ताप्रत्ययकर्यपिनुमान उत्सारयिनतदमिति पुत्रेनिप्राहोनन्तुणोविवासकोणप्रयुक्तः उत्सारयित्सामान्यविवक्ष
यावहिर्वचनेनाकोनि भाष्यकारोणनुभेरविवक्षपायौप्पामान्यविसहिवचनेकृते अपत्यपोमारिति अपत्यसपोमारनिकृतेषष्ठीसमासः उत्सार
पिनाचानकर्मपतेनेनविवक्षितिनः किंतर्हि पुनितिप्राप्रत्ययोगविवक्षाप्पांकर्मप्रवचनीपमुक्ते द्वितीयेतिद्वितीयप्रानिर्दिष्टः। अन्यथोपपरविभक्तेः एत
कोऽकविभक्तिर्वदोपपौतिकर्मणोद्धयोगाजन्तणायद्यास्यात्तस्येति सत्यप्पेयापरानेनोकेनविवक्षतेतरानोभीशार्सस्कारांनिमित्तप्रपति। ३४

अपसेनयोगात्तोकेउत्सारयिनुदेवविवक्षितारमितिद्विमित्तानेकप्रत्ययसंगारत्पर्थः। एकवचनमिति एकस्यप्रत्ययस्यपतिपादनमित्यर्थः। पावंस्पपत्याविना
वनांयत्योपांयसंगोत्पसेकएवप्रत्ययोपत्यप्रत्पारित्येवमर्थमित्पर्थः गोत्रमिति वाराणपेन्तपेकवचने तेनगोत्रसपुरापेप्रत्ययमपुरापिनिवार्यते कथमिति
एकसप्पपत्यविवक्षित्यापहार्दनेनात्सर्वेपांसंनेविमनतिनयाचापसंपोत्रप्रभृनिगोत्रमितिसत्रकोगणनामनाक्षिकत्यनेनिर्दिशः सूत्रारतिपक्षः एवंहिद
प्रमरति शब्दार्थसंबंधे लोकस्य वस्तात्प्रपमाणत्वात्पानतत्त्वपत्प्रपतिवक्तोऽकस्यारपिनविधपेप्रप्रत्ययतिस्पवनेइतिनतत्पनरत्यापनरत्पर्थः अपत्ये
पौत्रप्रभृतीनिमामानाक्षिकत्वंपत्रगोत्रमात्रपिप्पते वचेतिमनेनतोकेप्रपोजनेनिमनेसत्प्रमामापत्योऽपत्यार्थतिवक्त्यं अपत्यप्रत्ययांतादपत्येप
त्यपाभवार्यंगोत्रदिपरेकोगोत्रइतिगोत्रगोपापरानेननियमः इतः नरापंपतिनेषोवक्तव्यः यदिएकोपत्यरत्पत्यनेनरापत्पप्रत्ययांतादपत्येनापरः
प्रत्ययः स्यात् अपत्यतातावेकस्मैवविधानात एकोगोत्रइतित्पमाने नेनापत्यप्रत्ययांतादौपेप्रत्ययःस्यादेव तुल्पनानीपापेनोहिनियमतेनगो
त्रप्रत्ययपएवापोनिवार्यते तनश्चगोत्रप्रत्ययांतादपत्येगोत्रप्रत्ययोमाभत्रअनेनापत्यप्रत्ययांतान्तुगोत्रेप्रत्ययःस्यादितिभावः अथवाऽपरोत्सारयिनेत्या
पत्येनप्रत्यनेनतुपिनामहादिः एकोगोत्रदत्येनचनियमार्थेनरापतेनेकप्रत्ययसंगोगोत्राऽकेनोविवक्षितापांनस्यादेकएवनियमने अपत्यप्रत्यया
नोरेवचकमेणापत्यपरंपराविवक्षापापमेकप्रत्ययप्रसंगात्तनएवैकाप्रतुतानदृगोणानेकनिवारणंस्यादितिभावः पश्चातोपपद्यानानीपकश्रुति
पत्यकृतिरित्यर्थः। उभयोपादानेनसर्वविशेषपोगमनिपअर्थःपामकृतेरितिगोत्रेगार्ग्यस्यर्थः। अपौगारितिउत्सारयिनपेपसपक्रेगार्गापौ

कें·४ चारित्रा स्वपरत्वापत्स्यवत्नंस्वं धामा चात्मस्वपीनशामोति पवयिगर्णीरिस्मोपचितिविधनसामर्थ्याद्र्गीरिस्मोगोनेत्रसपा: सिधंमनित्याधियेला
२५ रथो: नेत्रणपुरोणानकाणोत्तिपापपक्रतेनपन्नारेर्सानेनयापुबंनीतिविवत्तिने अशेषानेनक्कोगोनरनेतत्रा पपक्रतेविंध्यर्गोमनिवमनीतितियम
त्नोर्हिनमकत्येनततत्त्वापत्वपात्नापीभस्यपमात्नापत्रेण: मनुपाप्रकृतने: शुसपीसत्नात्नुस्यमानापामुपिसद्धतिपस्पार्थपो: पामगणपोग
त्नरवस्पापवैतिप्रवोगोमेनस्पात्न नैपरोप: पांर्पपिलामंत्रेवमहात्वात्मपोगोमविज्ञाति सासात्नंवंपेतुशस्यपस्वरीनार्थात्नानगोगासंवे
धाशुपेलोस्पनित्रैनेस्पारिनिवक्रत्यारेरानीमेनरोषहृपंवसमापोनरोषिताम्हपारिहर्नुमाह नमपोक्षीति नगारेवसमाणापेस्पामप्रवपा
र्थः। तत्स्यपंतविति निरत्स्तनस्यपारिसेततन्न उपरत्वाप्याउनेपोहिकपीतनमनरवपवसमनहिकारम्पवावृपवोविकाणेवाको: मेरोपवाग
त्नपीतस्पाप्यवपवीविकाणस्तुभवनीतिकापोतस्यमविष्यनीतिनार्थेमपहाथनार्थेनतितस्तुतस्यत्स्पपारिस्पनेनसस्वेणानेनपपाकपीतम
वाविकाणवपवाप्पापमेरोपवाणत्कापोतस्पनेत्सुभपवेद्रंसिस्पतितेशेहापुपत्वोपागवपोरोपणवतरपत्यपोर्थ: मेरोपवाणसोत्रथपृति
रोपागवहारेत्नाभिधापिष्यतेगार्पापणापसंचागर्णपणारेनेतिरोपव्रयमपिपातितनम अवसपरिहारायत्नाप्पार्निरर्थापितुमाहपवेरि
ति अवचस्यमरति परिणामेनागतमानायतेनरागार्रिवमेरसंवेत्यमविहस्नाहगीशाहवाच्यहतिमागरेपसंणार्रिवमाततमाथृशुब्यतेसा एप·
अन्यापामितरपसपोपेराश्रवसायपतपापिणार्गेरपसंणार्गे: प्राप्नोति पवयिगर्णीरिस्मोपचितिवचतसामर्थ्योद्वार्ग: स्पाततथापिणार्गीरिपि २५

सामान्यस्मारपसविशेषेरोषवानमेरोपवारस्तिमेरपवारस्वमतीप: नवापवसस्मंनात्पनिषेधः पएमयक्रतेनचोस्पनिर्देशाच्योतिस्थितमेतत् स्थि
तोवेतिवशहेरोषसमुचयार्थ: तथानेनत्रणपत्नास्त्रियांगोत्रास्त्रियांचानियमसंगानाभावात्साभर्थ्यास्पोचपशूनेपसुस्त्रीरुहच्चेतेपुवसंते पु
गोवत्संतापा: एकसंनाभिकाणरहेपुवैतिवचनानुवारा हानियमाथ्यहा स्त्रिन्ना स्त्रिया: वोचपशूनेपसस्पगोवत्संतानान्तीस्पेकोग
उरत्येषानियमोनास्ति अस्त्रियामिति निषेधाद्दोवाहतीस्पयितास्त्रितिनियममवश्याच स्त्रियांविवस्तितापाप्पेकमस्पपवसंत: स्त्रीणाव
सापसंस्त्रीत्वमरतिनीस्त्रायोनिरनोपनयमानातेशिनिपनसंनानात्रपामोनित्नोनेस्वपणोस्नहस्तवणास्त्रीपस्पणेवमस्पवहणानित्व पा
स्त्रीसागेवसंत्नाप्पास्वभावान् एतचेन्नपसंत्नानमनात्सर्वविशेनरनपेसेवोरानने गोवनततणस्वपत्नारि: पोत्रामेवस्मात् अनीवहैया
पांचस्त्रियांपोवपशूनेपसैनातिहंस्पापातुनस्मारपसनामात्यनहलणएपनुस्पात् नियमारितिसामान्पापितामेकवचनेनियमहणारि
स्पर्थ: कतास्त्रियेति येनोद्दास्त्रिनोरोपसनर्थपो: पनयचोरोधानकिंनहिंपतयविशायः र्थानेनणकरोः नेनोनकमेवार्थपत्रधर्वकेंविर
गोति उत्सारपिनतितावदिति अनिपमारितिपद्रकेनचवाकुन्त्रपदावपति परोस्पारपितुरोपसेनमोणोनासमनस्त्रिस्वविवत्तितिमकस्या
एववक्रतेनकस्पवनस्पद: पामोतिमसनेकताराम अदृयनेवनियमार्थोकिंतहिंविध्यर्थमितिकिमुच्यतेस्त्रियांवानियमरति पदापम
नावसंगरोपस्पोणकतणवस्पापावसंगरोपद्रस्त्रितनस्व अर्थवित्ति: वप्रस्पातान्माविनमर्थ: पतेनस्पुव्यनरपतिपत्तोपपन्नि: इहानीहतुंवे

कै॰४ परीदानि। उत्सारयितनिवेति। वरतो मकैवजंपद्गुतो ऽपावरत्स्मियपी। स्यमार्थस्यघोतन्मार्थः स्वभिधानंनग्राम्येतीति गोत्रविषयेणन्नार्दिमुस
३६ धेनेस्यर्थः। अपवेताग्निपनोविर्मस्रितः। एको गोत्वस्येतविपमम्ब्रौकं त्रिगुपागोत्रपनसपेनाभिधानंनग्राम्येतीसेयोर्था त्रविवक्षितनरस्यर्थः
धृनिवंतिनग्नुर्धादिनाम्नवहितेपेचमाराद्विस्यर्थः। स्वत्वादिपदर्शवनस्थपरवंपत्स्नविभागेनविवरणीकर्तुमाह कानरस्मिन्निति मन्त्रान्तुप
यदिति गोवारिवशोनिभावः पात्मवहितेरिति पंचमस्यविभिः। स्वयापस्यवनेसंबंधाभावादित्यर्थः पूर्वंसुति चतुर्थ्यादित्यर्थः गोत्रादिनिचतुर्थ
स्यपूर्वनादे। वंमतापास्थभावः अत्र सारयितपंपस्यपत्रैकित्येतस्यस्याभावात्तगोत्रापदीतितिविभ्रमर्थंपरिहृष्यति नत्राचंगोपनिगोत्रादिस्ट्रपश्च
स्यपदतिस्यवहितेपूर्विगोत्रेणतस्यापीगारमाभः पुरस्पेविधानात्तलिकृष्यतेपूर्विचार्यार्हंते। प्राप्तिः यस्यपस्येति उच्यतेउत्सारयितप्प
स्यपत्रैके गोत्रमपुरापेपत्यपमानामंगानिहस्यर्थमेको गोत्रवरतिमन्त्रे पश्यापिनिमार्थं एवं पुत्रस्यपुरापेपुत्रसामान्यनाम्पुत्रपादे गोत्रमाते गो
त्रारणेत्रापत्यपत्तयोगोवारैवपत्नीतिनियमेकिमपगणोविभ्रमर्थस्याभावात्तपश्कृत्पुत्रंकापत्निवाताहितरसि कंतुनहीति। तेनस्यवहितेपितु
निगोत्रारेवेतिवचनाद्वा तेषस्यापिभवितव्यानोतिनास्यपरोपोपत्रितिवातहितरतिनिपुत्रपत्रकानिति अत्रपूर्वोक्तापत्ने उक्तानमनकरणिद्रुतेधं
कविधानमिति कं। अन्येषामपीति दीर्घन्तेरशापुकत्वाम्बस्मिन्निनकतनि वङ्गुवीहि: इत्यपुकन्वेदको स्मिन्निति पुनर्वहुव्रीहिः इत्यापुकत्वादेतत्तन्त्र एप-
इनंइत्यापुकत्वे खिनिपातनत अत्रहारीतिविवाहिताः अहो वेदपतनस्येतिवचनान्ताहेतुः स्वरा एकस्मिन्नपनिने सर्वेषांनाम उत्येनरइत्यापुकत्वात् ३६

कृत्यादेनोकं भवतितनस्थानीरेकमेवतपनीयस्यपात्तहेतुत्वात्पस्यनविमित्रकं भवतिमन्येकस्मैवापत्यस्यैको व्यापारात्मकत्वंतेनान्येषां संबंधः किंपात्वैं
दिनर्थत्र संबंधोनाम्यथेतितद्दूष्यते वे यदोपः पुत्रीत्यादेनबेसंधीत्रगुरुश्चोम्भाः तेत्रेगानमामेमवातस्यपसंघं अत्यत्तीति चतुर्थ्यामानावित्रकाथ्य
स्मिन्मतत्रापत्ये इर्वं अनुपत्तेर्गोत्रसामान्यापित्यकृत्यारम्यातपस्यपत्स्यप्रस्तेत्रापत्रातत उपमित्तिनाधिपेनिसामान्यत्रम्यापिकितिग्रिशेषेणनिरर्थनानपा
गोमेतरेन्यवाक्ये तेगोपालकेकाचित्स्तिमांवयपलीति पत्रिपानिति पत्रागोत्रम्यपोत्रपत्नतिमर्दं वांगांगोगांगोलम्पयेसेनवतित्तरागोत्रिन्युपर्यं
भोपत्यपोभ्यत्रगोत्रकहारेवयनागत्यादिनित्यवमर्थमेकोगोत्रवरस्येतरित्यर्थः अनुलापतरनि एकरतिमामायेतोपारानादिशेपमानवत्तपदरस्यर्थत
पारकलातंरहेतलताणमामानांपयमक्रमित्यर्थः उत्सारयितारिवपत्यपत्रैकेकमणात्रवेधविवक्षापौगोत्रमपुरापेयस्यपमानावमंगोत्रकृत्वयभव
तोम्नुयमानेयमस्यपामवरातेः प्राप्नोतिसमप्रवभवनीजुत्पमानेयपरत्वापयवत्तेः प्राप्नोतिसमप्रवभवनीतिनाजितनेकवि शेषात्तानलत्तणरोपः।
नन्येकस्मिन्निति एकेनेवतत्सार्थत्नात्कत्वापस्मित्तपत्यएकः पूर्वयः क्रिमपेतेतस्यिवेवनाल्पपत्यपुत्रपत्यपमगरतितक्रियाणापनर्थेकमेवेन
र्थः। अपत्यात्तरति सामान्यापेतेवार्तिकरकवचने भाष्यकाररसुमेरवीसाचमाकल्यपतिपारनापाश्रिलविहरोति तत्रापीति इत्यादपना
पमसंग्रपमस्तचतपः संपात्तत्रभवारारानगीयानेकपस्यपप्रकगतिपारनपंचैनत नत्नवरस्याद्योविवक्षितः अतोनेतामेवकृतिसुप
केचपसंमपुरापवेरितिपद्यते अन्यत्रतुपस्यपमालापवेगग्रंथानेतंकतापिमित्रिपादिसर्वेपतीकंपथेतेनस्तुनरूकमारपेधमारमोरूपेदि

कै०ध ते। व्याप्येत्वेनं पदं हि कत्वमिम न्तरपदरोषः सर्वैव पक्षपक्षे घुरुर्वेध पक्षपक्षे घुनानन्तरो पः। सर्वैवुरूपपक्षपक्षे घुपर्दैन तत्त्व त्व्यापविनत्वं न उमिपमउपपत्रो
३७ एतनिर्मिनणवेनेपरोपः उत्तरपितितिनर्तवं पक्षपक्षैः। पदरोपः उत्तर पितिनितत्वपक्षपक्षैः तत्र पर्नैत उस त्वाप वितत्वं नानामिम्पयोनेपपपनेत्वमतिविपयेपपरो
पः उत्तर पितेतिवाप पक्षपक्षैनरोपः कत्वं व्यापसंमपुरापक्षेरिति व्यापैपव्यपव परात्र विभागेनरो पपरिहारात व्यापापमर्थः परासर्वेव्यपतेन
पत्वेनेतरैकम्पिचेव तो व्यापत्येगर्गो णोर्णार्थः पर्यायेणापस्नापसंवत्त्वेवविव त्रापायपपपवंतेणः तत्र परागर्गेत्रात्सपउत्तपतेन
रैकम्पवणो व्याप्तेपत्रपयोभवति परितुणार्णोकार्यस्त्रा व्याप्यत्वपवेनरापर्तैस्थिं क्विनेपाण्योत्यारत्नारनेकः पत्वयः केतेः त्वात् नस्मारनेकव्यत्व
पनिवारणार्थे कोणेत्ररविनिपमः क्रिपते तेन गार्गोद्वारेवो समिन्नत्नात्वत्रु निपरात् तस्यारपितेत्वापसेनपत्पत्तरनिपतोगेत्र व्यारेनत्वे कोमेवा
पसपत्वेतेनरेत्वारपितुरेवैकम्पवपस्य व्याप्योतीति तेषपत्वाभावात्रिपयोनेपपपतरत्वपत्नपरं पाणविवत्नायापसपमालाम्नेकगरोपव्याप
तत्वेव व्यात्रापिपत्वेपारिहारो विधीयते व्यापसंसमपुरापक्षेरिति व्यापपवारेनापसपमानात्वाविनापिपकारणात्तरशाडोव्यापसमेवो व्यनेन्नापम
र्थोगेव्यौत्रेणगोत्रपमपुरापो विधीयतेव्यवपद्यर्थमेणासमपुरापस्नगोत्रमपरेशात व्याप्येनाहः व्यापसंयोत्र पत्नु तिणोत्रविरस्त्रापस्नशरेनोकेयो
शरेन गोत्रमपुरा पोविधीयते व्यवपवर्थमेणासमपुरापस्नगोत्रमपरेशात व्याप्येनाहः व्यापसंयोत्र पत्नुतिणोत्रविरस्त्रापस्न शरेनकिपाशरेनम
पुरापो विधीयतररतितस्मे वर्णो वसंतारिक्रपते कविस्त्वपवपपात्रिपिणोत्रकारोवतैते समपुरापेधूत्रवन्नाः शशाव्यवपवेवर्णेवतैनतरतित्वा ए०:
पात् तत्वेकोणोत्ररसप्यापमर्थः पोत्रमपत्रपसपरं पाणविव त्रापात्रप्यपमालापसंगरकरवकट्ठेव्योनानेकरतितेनपाप्यपकर्त्रोव्यमंबंधि ३७

संबंधाश्रवेणापस्नापसवत्वसंबंधविवत्तापायपपः कर्मैव्याररूपकंपवति। श्वस्थितिति सपुरापर्थस्पर्थः एवमपतीति व्यस्थिपापितिवोपविभागेविकतेपरिना
पणोव्यारेवधनीत्वमपिनिपमप्यानिवधेनेभवति तथापिचादायापवद्धत्वपवमेवनिषेधः पात्रानिमतुपवसंताया। तनव्युणोकेनलहणः पस्पयोनव्याप्रापिव्याप
स्पमापापव्यनत्राणम्पवनुपवपपः स्यादिन्यर्थः ततव्युणार्पयमापसंवन्धीतिगार्गात्राप नस्पात् तरम्भावापतव्यपावाव्यकर्तादेतरतिसी पव्यक्तो नसात्नात्र
गौणार्णापर्णाति तिस्वानुतितिपार्थेगुशकनोनुकिशतेपनाथ्यपरूपर्थस्थानि एवमपतीति श्रोपणमसप्यापर्णसीयनतर नेत्तुकिरुतेव्यन्तपम
र्तें नाधिकार्णरणव्यार्थहारोणेपसमर्थनाना नर्थमव्यपपार्थमन्तिविशेषणात्ररणनुशणार्तकारणेनप्राप्तोतीव्यर्थः व्याणानारिति पत्पपिनु सेप
कृतितेवपत्नपार्थमाहेत्युणितत्पान्यमतंतनत्वमितिभावः करशकृतिपनुरति रनवेत्वाणातरेतारव्ये व्याभणानणयो कात्वर्णातितवुरु नुकू
विनान्तुर्कतिन्त्ये पत्पपापपनुकू व्यवाणानव्याव्याश्रांसकाजनारत्नपसनेनत्नारीकामधुगाः वृत्तमेपवितिप्पनीति शाहत्पमसरुतन्वेरत्यात्व
निमाधेत्वादिनिभावः रामुपत्वमनुत्पत्नरत्नपपपंनेव्यपवारत्नापवत्नातुसर्गास्पानिवयणात् नव्यैवमापिवशाहितनावोकर्मापिवशालेततरथैनेव्या
पिशेषाव्यास्यागितितिसी व्याप्नोति नस्मारणा एवानुपसर्तनयहणाविशेषणामिसेपणर्वाणाणविकैतितनाभिसाति। एवंतर्हिवत्पमाणारे पा
दिश्रविष्पप्रभावारेनद्वाप्पकारेणनत्यपूर्विषिपते जातिनत्नवणाइति गोत्रत्वंनतापाथ्यभावात्ताविरुपाभावात यशनुगोत्रवरणोस्पन्देरसव
गोत्रशरेनापप्यपोत्रशरानेतरेणार्थोपार्णाप्यरसवनानितत्त्वशरीपवद्धावयनिषेधोसिप्यनएव व्युत्पन्नकापतीति प्युत्तकसापपत्यनितयाना।

कै॰५ परस्यादिरिति भिन्नरूपयः तदन्तास्तरणेऽनुकिङ्किणयाेऽनानितना भावादिति पञ्चम्यन्तानेतिनिर्दिष्ट इत्याशङ्कोति स्वयापिसर्वमेकिन्न चर्योरिति रीपञ्चक्रियाते
२८ नेष्यापि पूर्वकद्वावर्णनिषेधेन नपाप्नोतिनानुकास्त्विको विशेषः तस्मादिति अर्थस्त्रयाप्तिवित्ति ये गन्धिमानेसतिप्रनीति वर्तते यदि भाषाघातेपे ते नपन्तमेता
पापगिरिपादिस्यमति कृतेनदुपपत्त्या नैन स्त्रियाप्पपदतताम्निवार्यमस्त्रिनिगोत्रमता पञ्चवर्तते पुनिवर्तनतदिति पुत्रमता पापाश्रभावेऽपिपत्ततेन पोत्र
पश्चेते तेषां पत्यमपुपत्त स्यन्यरतिपुत्रीत्युक्तं रस्तांनीपरकुपोऽकरोपपरीहाणपतत्संकीर्तनेकाेऽतेति इहेति तद्वेविति मनुनापरेणाऽपवर्तमसक्ते
नेद्यतिनतुत्पयतेऽकएकोभवतीत्यभिधानादर्थतेऽउक्तएवापरोध इत्याशिति सायस्यादिभेषचक्रव्य नेनापस्यअत्यपानानारपयसमपस्यमेनानमेव
तीत्यपमर्थः संपद्यते मताकारिभ्यइति कुलव्यपदेशाहेतवस्मादिपुरुषाः मताकारा एवकंमते नातिनीति पञ्चपंचोऽस्यारुपतीत्यर्थः पार्थो
मिथानेहितिः सतिवपत्यपेत्तकृतिः पञ्चपार्थेवर्तते तेवनात्मादिस्मृतिः मताकारीशहणेननिवार्यते येनेवेति अपत्यविशेषपर्यालिपत्न
पेपकृत्स्यौ विशेषणप्तपारोपतेम चविशेषोनातिमेवधावगमेनेवावापतरस्यपत्यापसवतीमंबधे विवक्षापाणवात्वाभावइत्यर्थः मे
सयमिति ब्राह्मणादिकमकरणापेक्षणीयेनिराधारस्य गुणस्याभावादित्यर्थः निर्देश्यामतिपदेषकतपित्यर्थः इत्प्रियीति परानात्
पयेतनानिनामिव्यक्ताननतरापितमेवेवसम्प्रविशेषापापापापारीपते तद्वा कावहुमिपपहसरस्यर्थः भवतीतितनद्धसंस्थाघाइव सम॰
विशिष्टमेत्ययवानीतिसापेत्तत्वाभावाद्धतेनेवेत्यर्थः अदेर्पनेति अदेपसमितन्द्वानिनरक्षिकु पोविवितिति बाह्वादिस्वादिवत्पाराप २८

तितिति उरीवांश्चहादिरितिपित्र एकापत्कृतिरिति एकअन्यः संख्यावाचीतिकेचिदाहुः अपत्यानिकवेस्कालगपवावास्माप्रहृतिनैवकृतेरेनरस्यते
शब्दपैतपावेकशेषविनिर्देशः अमेतुमाचार्यएकवस्त्वाहुः परपकृतिरपमन्वेषस्यमाभागिननएवोस्यनिर्मवनिमर्थः पयेनपत्यमर
स्यपवपतः प्रमाणोपपत्त्यानिरूपितः जाहीरमिति लोके पोषिएकशरणशब्दपतेनमच्छेद्वाश्रीयते लोकेतनपत्यपत्यअसमानार्थएकशारोद
श्यनरत्निहापिअपत्यमन्योऽवाश्रीयते शास्त्रेऽपिपत्यमार्थेएकशारोदपतेएकोऽन्यपाणारस्य पत्यमेः त्यपाणरेनिगम्यते रूपाबंतीति
अवहतीत्यर्थः अस्मांपेक्तावेकमानपेपारोतनिपतसेनपसावावात्संभावात्यकरोरोनपत्यमवाती॥ ❀ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्र
कैयटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थोध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकं॥ ❀ ॥वृद्धोयूनेति॥ ॥यूनामध्येपस्येतिपराहहसंतानानिनराप
पित्रोवक्ताराः इतः मत्येतिथावामहाहास्त्रिनकृत्तमितिथावाचापतेनपत्तिनोविधानादुरीवांमतेनतरस्माभावादिति॥ वक्ताशूरतिभावः इहक
स्मादिति श्रावांपनेनादहत्वात्स्त्रिनपामोतीतिभावः इहत्वाकइति इत्वाकोपत्यमितितनपरशाणनतुविपार्थमित्सन्त दोरिनापत्यादिरिति
वैणाकालोपोनिपात्यते पांचालइति पांचालविदेहेत्यादिभ्योऽन बाह्वा बाह्वादिपभृतिविति पभृतिग्रहणेनसमाणांनांकुमारिनरी
रीनेपहणं लौकिकइति लोके विदितइत्यर्थः गोत्रभावइति मताकारितिनत्वादिपत्तनपतारस्यर्थः एतत्सूत्रमितिशास्त्रपार्थेतो नारिलारना
यर्थाभिधापिवाह्वादिग्रहणमस्मापगाणाजपते पत्नुकार्येविशिष्टशहस्तरूपोपारानेननविधीयतेकिंतुपत्काराततोणपयानरमिति

कै॰ ४ रिरानीतनार्थाभिधापिनोपिप्रवृत्तिरेवरविरोधि संबंधिपदेति अन्यपदविन्यासपादवारः यावरिमतानंतराणप्रसंगसंबंधोपाधिकस्यतनारिता
२९ नेद्रुहरणमेकम्याप्तत्वात् भातः सर्वसिंप्रमाणगंरोरेनकिंपाचाचीनननीवाचीतिमात्रयितत्र्यामत्रेतिमतेनभवति पद्यर्थक्रियाहरणार्थापितिसयःत
थापिद्यामिहतास्मवेधिलत्तत्पोर्थ्रितिनतम्यवप्रहरणाप्रके उक्तेयहा(ण)अभ्यव्यपरार्थामेसलनानोक्तविशुताः शास्त्रार्थतेषुकतेमाःप
रेषुननहुत्तिविधिति शुद्धा प्रकृसंननाणीति स्वार्थिककल्पस्यपानस्यारितिमावः अस्मत्तिकस्यापेनचकत्वहितेवीक्युवेकभवति व्यासक्त
शराश्चकत्रेतारपिवाक्तिनोपिवाहारेणकृतिप्रणतारेनपवतिनत्रकृपणरितिमावः तेते अथापिकानरहति सर्वेश्यतामान्यपदार्णा
श्रोतीस्येवंपामेतत् फलितिक्रियमाणेकोंतापनारंनिनित्यावधेमः अत्रमेरइतिनृफलमपिमिद्यतिमत्रेपेरतुमारितिमावः एवेतही
ति चकारस्यविशेषणेचाजार्थनाहुहोचनकारस्यपत्वान्नित्यापासाविसर्थः तत्प्रकितीति मतिविशेषस्यदवतोपत्वारितिमा
वः इहेति एवेवैयाकरणाः केनमशहरति पद्यस्यपदन्तेयपोगणावात्परात्तुन्मः क्रियतेनरागोचेत्तुणाचीतिलुकिचतिविहे
पशेहः शुपतेकोतापम्मसापसानिवहुनीस्यनरत्नोणपत्तत्रिपार्थेनिलुकितदाजस्यवहुश्चवर्त्तेनान्त्मस्यलुकिस्यादिति अपंस्यव
तिगोचेत्तुणावीस्यत्रैतस्माद्याने कृतजशोरिवपूर्वस्यापितिफकिंचकर्तनस्यार्थिकस्यचेत्तोलुकिकृतेनसंबंधेतिहुः अशुच्या अ एप॰
श्च्यानंतपरस्यपार्थहृपंतमपवतिकार्याणामानंततेपेश्च्यवधानेमसपीनपवतिपहानंतमेवानंतर्यतेनकार्यंघ्यानंतरोपसेसमस्यपोनम २९

वर्तीतितवमप्रचाप्यतमर्थेपामोभवतितानृः संबंधानतत्वापपताश्चपेणहृदः पत्तोहितोपपताश्चेपेणोत्वं संताणेचाभिकाणरितिसंतपा
पदोत्रेपोनमथहतितेरेवाधिकंतेतनत्यपूर्तसमाचमिसर्थः तेषामनेनारइति अन्यथापनिषेधोःनश्रूकःस्पाद्मवर्थिप्योणचएवान्नुस्पपः अ
नधिमलनेनतणपमएवेस्येपविधपविभागः नेचत्मात्तलापकारस्यहिप्योपममात्रेपत्यपः प्राप्नोति नैपरोपःविशेषविषपस्यानुमान
स्याश्रयणात् वृत्तेः शुकृत्रियाभिनिवसामीति नत्रेवचतेः शशतहस्यर्थेमेनरिसर्थः क्रीति गणएवचतेरशशनेत्वंलुक्ति
पाभिमिपृष्ठितव्यमितिभावः शशिरपहरणमिति तथाचमवेत्तलुकस्मात्पोगविभागाकाहेक्रिमपोनवेनरालुक्षिपामिसेकपोगए
वोपेनश्रीणिमितिविधापण्डाधनार्थीपोगविभागः चतेरोनामर्थिः तेतअधिनारेवालिमिहेक्रिवारिपृतरम्पपाठोणेवेणणीरिपनाममा
वेणार्थः अनेनतुपोगेनाणिमेणमहंगेपविधानारणवाध्यते अन्यचतुर्गेचेपत्रतोहावधिभवतः अपिलारेवचनातेनीसचणमइभ
वति शिवा गोचरतितिरत्रे अपसामिसेवानद्वत्रे हगतरति ननुमाहशरेस्मात्मत्पपोनत्वात्कथंटविहितः एवेनहिपाहा
पंतामिधानात्रविचारितनमेतद्याम्बकोणा वेपात्वारिति पात्नुग्रहणेनवायकत्वेनसूतेतेनापवादत्वारिसर्थः अन्य अपिन्ध
णारति अवहाम्योनरीमातुर्पीम्पइतिमातुपीलहृणोणध्यणशाहृनोक्तः अवत्रपथामेत्यंमवधः गेलेपइति दुंसाहृषिनाद्य
कोपमवकाणः क्रणिकेरहतिकोणोवकाणिका चौणिकेरमिपृताकोनदामिकातुरावर्णचेपइति चतुष्पात्तेत्तणारनदिको

कै·४ योकस्वरतिकृत्कालेऽपः संस्त्रास्त्यास्त्री प्रत्ययान्तमात्रस्यात्मनिर्दिष्टत्वा स्वेतिनिपातनिपातेनां घंमन्यते [illegible] पत्यारायति पर्वं [illegible]
४० रूपत्वात्प्राप्नुवन्त्यप्राप्यानितीमत्स्तु रूपमिति भावः अत्राहुः कथं पुनर्नित्यानां [illegible] काविरिति [illegible] त्वात्प्यन्नेपत्न्यन्ते अ
त्रसमाधिः त्रिपुरुषानुकूलं [illegible] पौरितिस्यापेनां धकाविरिति आपतिनिसाएव अथवाऽनिसीपापाश्रपेणापिनिस्त्यात्वापत्नानेरथ
नेपथ्याशकाश्रपत्नीन्वकालस्य भाषु अपिनिमित्तमत्रानियोगेनोत्ताशंवचनं स्त्रीलिङ्गारतित्रश्रींशनं स्त्रीत्वं श्रेयमापेप्यक्रिया
शद्वनिवृत्यर्थः स्त्रीलिंगानिर्देशः कृतः स्यापात्रवास्त्रायनिर्देशः संबंधिशब्दमामिदन्तत्वात्त्स्येव ग्रहणस्य सिद्धत्वात एतत्रस्त्री
स्त्रीरिभ्यस्त्वे सत्ये कृत्वा वदीतिस्त्रसनयोनिः कन्यासमाकृप्यमपस्तनमंबंधेनेतिभावः अभिसंवेद्यपर्वं करति गान्धी [illegible] विवाहीभ
संबंधमनस्त्वे केपुरुषसंयोगकन्याशद्रोनिवर्तते पातुरन्नास्त्रीत्वेनविवाहसंस्कारेणविनापुरुषसंबन्धः [illegible] कन्यातेननहानि कन्यो
कोपारनित्वेवासावुक्ता नेदेवमावेद्य कन्याभिमतापारति कन्यैवासावभिमतास्तन्मिका [illegible] मिसर्थः सुदर्शनापारति एक
दर्शनापाश्रपुमताप्रिसर्थः अमेत्ताहुः पुनिरेवतामहात्म्यापापुपोगेप्रसतपोनिभेवतिपत्यकृतीमिताहूनदरिकोऽसादितिक
णिप्यपत्राप्रपत्नः कन्येषाम्बतनुरपत्नीकानीमत्वाशमिध्येपं स्त्रीत्वात् वहुवचननिर्देशात्स्वरूपग्रहणंनिवृत्तिप्रत्यपस्माबनाप्त्वेक एम·
ममपत्रहणमिदमवमाप्यनेऽहरसर्वेविधिमात्रेकश्चित्कश्चिसतस्या [illegible] रहाग्निमत्त्यपिनितोमात्मामिनानाधिकारस्यापपत्राति ४०

नाधिकारगणिर्भवतीसमार्पदिसाश्रयणराबादिपत्यपत्रहणंत्रिपक्षित्रिसेनमस्कारणविहितानुप्रत्यया [illegible] त्ववृत्ते स्त्रीग्राह
ग्रहणमिति स्त्रीलिंगानांसहपंसहणमित्यर्थः स्त्रार्थग्रहणमिति अर्थकार्यासंभवेत्तुतदिपाविधारग्रहणमेवसामर्थ्यात्ते इत्यादिस्वः
शब्दः स्त्रीत्वप्रत्ययान्तस्त्रीप्रत्ययान्तादितिप्रत्ययोभवति [illegible] पारति त्वद्योदीनारत्वेनवार्थितवि [illegible] विहितेनाप्रत्ययेन [illegible]
यानेनेत्यप्रत्येवाविहरनिभवति [illegible] अप्रत्यप्रत्यंप्रसापवादः [illegible] पुर्लिङ्गोऽनेति अन्यथा [illegible] तराः [illegible]
वेति वाच्यस्त्रार्थीमानानेरमिति [illegible] स्वार्थमित्याऽऽसापरीसर्थः [illegible]
रूपताथः [illegible] तनिप्रपर्णीप [illegible] प्राप्त [illegible] नेत्यसरा [illegible]
प्रनानोपनिपिपारविधिनापो [illegible] योगः [illegible] यत्पापादीभावादिति [illegible]
[illegible] सपत्न्यस्पताने नहिसर्वः सपत्नी [illegible] सपत्न्यर्थसाभावदस्यर्थः [illegible] सपत्नीनो
पसार्थानितराध्यते न [illegible] सपत्नः [illegible] पत्नी [illegible] गोत्र वहूनांगोत्र
प्रत्ययान्तहिमत्वरहीनानविवादः गोत्रत्वित्रिपादति वांतरहति [illegible] चेतिपत्नो [illegible]
[illegible] तत्प्रत्ययान्तमिति [illegible] विप्रपत्न्यां [illegible] नरोपः [illegible]

कौ॰४ तथा स्वसृदुहितृतो गोत्रिकस्य धनेन स्यात् [illegible] इति पितामहीहृतधनस्य [illegible] पुंवद्दायादिरिति पुंवद्दायेन [illegible] इति [illegible]

५२ [illegible] पुत्रिकापत्र [illegible] पुत्रिकायाश्च [illegible] इति [illegible] पुंवद्दायेन [illegible]

[illegible] गोत्रिकस्य [illegible] इति गोत्रजाः [illegible] पितामह [illegible]

गोत्रजस्य धनस्य [illegible] गोत्रस्य [illegible] गोत्रज [illegible] गोत्रजा

[illegible] गोत्रज इति [illegible] पितृपितामह [illegible]

[illegible] तस्मात् [illegible] इति [illegible] गोत्रजाभावे [illegible] इति [illegible]

[illegible] गोत्र [illegible] गार्ग्य [illegible] गोत्रज [illegible]

[illegible] गोत्रजाभावे [illegible] गोत्रज इति [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] ॥ ॥गोत्रजाभावे [illegible] ॥

[illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ ॥ [illegible] इति [illegible]

[illegible] इति [illegible] ५२

[illegible] इति [illegible] केवलानां [illegible] विधानात् [illegible]

[illegible] इति [illegible] गोत्रज [illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ ॥ [illegible] इति [illegible]

[illegible]

[illegible] इति [illegible] तर

[illegible] इति [illegible]

कै॰ ४
५२ [illegible]

[illegible]

[illegible] ५२

८४

[illegible]

२

६१

कै॰४ तो व्याजमिति मर्पिरमात्रइति अत्र यथाशेषेणनिस्याप्यंपुत्रसंज्ञापांपाजायापामिपंचिमायास्यास्त्र अपमइति स्यापनीसस्तु चत्वारश्च पः प्रकर्पेल तेप्य
५२ मितारदिनवयत्वमाप्नर्गाणारूपपानिमित्र पकस्यैत्रस्याणीष्मी श्रीनत्रइति त्रीनत्रीस्यास्यातपरेसनिपितिहोगुणाणार्थमितेणात्रातिस्यर्थः प्रवृत्तेरीति वैति
निमर्पिदंवृतिमाव: अर्थितिपकसंज्ञाधिका गादम्बत्रवन्नाविशुमपर्वैनारर्वै नापांपापद्धः पाकापनमयर्णि पक्रस्यापयंगोत्रमिनिदिवासुपाणव
रंताप्रस्यणाद्युचरमिति कितनणकरेवाधिकातरत्यानस्यताङ्रं दंप्यमितितोणेत्रपाक्नेतिप्रङ्गेपाकइतस्येवमिलकृपाशोपि मपरीतिम त्रवायामेरत
भंयंथोपकाशिप्ध: पाम्मगोत्रप्रयपमयत्रपुलुमवति पुतितुमवतीति तत्रपद्इति अत्रेरैतीत्रे रतश्रुमितरइति एकृ विराटमंपवात्ताजनपदश
हारिस्यप्न तनोवहुवुषुवसातरव्न तस्याप्यतमिपार्थमितुक्तिकृतेथगतोलुगिप्पतेपनपरीसत्त्ववत्तैनात्रप्राणीति संवंवमिति नेतपष्कारि
भ्योगोत्ररस्पेत्रेवनपराीनिमेवंप्पतेनाप्पेत्स्यर्थः ह्हतरीनि यवहितेविपाशरप्सप्टमितिरीनास्कएववृहासःएकप्पवतीतिगोत्रमेतापामण
प्रभृत्यः विदितवितीयणपतात्रपेणपाजिराधाह कात्वारिस्विति कात्वारिभ्योगोत्रेप्प:प्रस्पपोविहितमनस्रतात्स्यानिपरिकोत्तेर्षेयणप्रपरतिम
आर्थाश्वपणारोपाभाव:प्रतिपरामिति एकोगोत्रइतिनिपपापरत्याप्रोपुस्यपाः प्रस्यपोविद्यीप्रतरस्यर्थ: नरेनाजदीनि पंचकोगोत्रइतिनिप
मोताश्यतेनतरीपागवेर्ष्मोपस्थमितस्वापिपरोगोत्रवत्तेप्तमितिप्पतिनेप्तश्रुतिमृकत्पमंगरस्यर्थ: नोत्रादिति गोत्राष्प्रतीस्यवेकत्पग्रहणमनुवर्ततेतैते राम:
कसैवपत्रवमस्यमसान्नुतातारनेकःप्रत्ययेतमविप्पतीत्यर्थ: पत्रपापमपवमसपस्पश्ति तुक्तिलतेरंष्ठिप्पतिनश्यापिपीरहांतासंभवा ५२

रेतत्रावित्ते मपुत्र्यपीति अत्रीर्णांपुत्रोव्या गाउत्वारावित्स्यर्थः पुनीति परन्तारस्तुसंतागेनात्रकमविप्पतीत्यर्थः शार्णेकेरिति शार्णेकोरपरं
गोत्रमितिवाक्कारेणकुलिगणान्नादि त्रैपेत्रारिपुशालकिशरुपाराव्रिपातनाद्वेगथस्यपः शालेकारेशुत्रपात: शालेकोपपमुत्रोनप्रति
नेवेप्तिपकास्प वेताारिभ्यश्चेतितुक् ततः शालंकेर्पुरनच्छात्राइतिपाणरोयनोपार्थविवेताप्रापनोगोत्रसंज्ञापामस्यापेलारिपुत्रको
गोत्रैःस्तुणीमलुन्वाधक:स्यातत्रस्पापिपूतिलुगितिपातोगुकुचाधकत्पस्पापिककृपिनोत्यतरस्याभितिविकृत्परतिपतेतेफक:
श्रवणपसंगः परानुरुनोगोत्रसंतानाफितरागोत्रे:लुगचीत्स्याप्रहत्रीपेतारिभ्यश्चोतितुगमवस्येवातत: कण्वादिभ्योगोत्रेरतेश्वन्त्यफि
मतिशानेकारमिपचति फकिफत्तोरन्यतरस्यामितस्पपंचविकल्पोत्नतरप्पश्चतितुगिस्पर्षेवाधकः अनुपेलारितकोग्यवहितत्वान्नात
रगाणपचवैत्रीपारवृत्ति पीलापाश्रुपत्पंगोत्रेपीलापावेसाणतेनोप्रत्याणावरति फिन्नतस्य पेलारिभ्यश्चुतितुकनतोरहाछेः तृतिपा
पकरति अनेकार्थतात्रिपातानामवेधाणणार्थतेनुराइत्पा नतपरतुक्कातारिति एकत्वाभोगानातत्रिपएकपतीतेनेकत्वात्रपवा
मितएवचत्वापोभवतिनतुवहत्नेमलापरेक्रात्वाविपवात्रितरत्यर्थ: पर्थोवैकः तेत्रिप: पंचात्ससतेयैववहव: तेत्रिपा: पंचात्वार्थमेव स
पथमंगेनवचनामिदं वरुन्तरते दिप्पवात्ताप्रमितिपुपीतिक:पंचात्रणहस्रत्तुनत्पानोवरुवुलप्रतागंत्रपराङितिनिग्धतत्रिपार्वैतितरस्पेनेत
न्मिपश्चीति गोत्रेलुगर्वीत्यनेन पर्यायंपावात्तइतिसर्वश्चागन्प्पमितिकिंवार्त्रिकांमेणातत्रवार्त्रिकत्नापमयाविषापमाहः अमर्तिवार्त्रिकांवे

५३

४१

८

कै॰४ बहुवचनांतादेशःस्यप्रत्ययस्यातेनैकवचनांतात्तन्नपरेहिबहुवचनांतःपंचालशब्देविश्वसेनरवि तसैवतत्पुरुषसमासःशब्देनसंनिपातत्रितंतच्याप्यकार
४४ न्तुपन्नतेवातिपरिकल्पतेतत्पुरुषःशब्दःसमासात्वेनप्राप्तःतत्पुरुषचनमेस्यैकवचनात्रान्त्यप्रत्ययः केनचिदिवार्थेनरवि इदंतहींति तीशकस्यात्रीत्वस्या
चपितृतिवया तीदृशकाउम्भेति ततस्तापतयापत्यवदंतेवशाभावो स्रोतसस्याप्यकार्यभावादन्नियमाताल्पितदानोन्नयामोतास्यर्थः वेनति
तिशुल्यपादस्यादामगुपदस्यभावादुपवीतार्थान्मयपादर्शनात्रेवेतात्वमित्यर्थः ह्यतीति सिद्धयाणीत्युतीपैत्तितदानंतात्वपिदंवच
ने ऋकचहेनतत्पुरुषवाचीयास्यद्यायन्यागयेत्यः सिद्धतात्बहुवचनपदार्थकंस्यात्पंतोरीति वाक्यादिपर्यत्तिकृतेबाहदर्शनेलौकिकेजोवत्स
न्त्रेनवचनाधुविविधिरितिपितृःपंशेरुद्धरणान्तदोचितःपंशस्वरंत्यस्यपदार्थेनहुममन ह्यार्थरंति रात्र्यैषणापत्यपितित्रमुः श्रुविधीति सात्वात्यप
वत्सतणस्त वत्तव्यपश्चिति पंचोपपंसत्वीयन्यागयेत्यणातस्यानश्चितित्तुकृत्यश्चोरिवोचेपादिप्यामणानाविनिलसोश्रुणतस्यपितृपक
णान्ना तुणणापाभावचनेत्येवीपेतेततऋऋःतरत्पूर्ः इत्यारंति इत्याः तत्त्वपर्जितेतुपणापत्यंत्वीतिरवैवरणदृपणानुस्मिकातोविशुपाशुपितााप
कान्युनापेरीश्रीलेवात्ताद्धतिपचति इतारस्यपुऋःपाठः श्रुमुरीति समुत्यरात्रिकणामपरसेनोत्तुकृत्तनोःणातस्याधिज्ञुकृत्तानिलतृतोरीपु॥
शेषुपारिचनिषेवरतिपरिपावचिन्नस्याप्तेतदानयाततश्चुतितकृत्तनयानतदापेषपादिष्योविशिष्टणातोनृकृपतिवेषविधीनमनर्थकमेवस्यादि
त्यर्थः पुधायापाशुपसेत्वीपवरतिरकृतानःस्यार्थः ततसत्तुलिमर्ति्सविदेनयतत्तलतोर्धीतिकृतेपोधवोतिस्थवति यदिन्नानोनुकृस्याततराढ्यसतो पा॰
र्द्दीपिमतिरराज्ञनिरतिलःस्यात्॥ ॐ ॥कृस्यपाभ्यापतनयपरघुत्रकस्पटकृतेमाधयदीपिकतुर्थस्याध्यायपस्यप्रथमेपादेवतुर्थपाह्निकं॥ ॐ ॥ ४४

८८

पारसत्रुपसमासः ॥केनत्कं॥णमत॥ ॥कृत्कारीनामिति एकारीनांयोर्थःसत्त्वपरिलौकिकेचयोगेयस्यपेत्ताभिधीपतेनराशुत्यपोगवतितनाम्न
शापशुक्लानांतारहमांतामयणस्पविवेकाचपर्याप्तास्यभाईवरतेनाक्रैवत्पुमितिवाक्यापोयाविगण्येनापारोरेवरसेवतस्युपस्यतोवमप्येतेससा
मिसंवेदयम्मैवातःसंप्रत्ययपारतरुप्याचेपिधानात्कोपिनाकृमुर्वहृपेणकोत्यापात्कूरस्यानेशुवर्णतोपघट्टःपोर्नेभविष्यतिप्रत्यपुःवाक्ता॥
ह्रकचकृणारताशाकनसर्दुमयोःसद्भपादेनार्थःवीत्यादिनि उपधिविशेपोनीनीयमप्यापनार्थेन्नुवचनेगीलशीह्नत्तुणणपुणिनोमेरोपचाद्
न्यानुत्रोणाहानीत्यागकैवंतस्मिन्नति वीतारिति णगविशेषपात्रीपीनचारः पदसेनविनिसार्थक्त्कृत्यपावांतमिसार्थः त्र्यमानारितिक
पसारहसाचिमितारिव्यर्थःबहुयोगेहोति यथापिलभैकायामिषीणःसकालस्यतस्यपोर्नोजिदुयोएपिसमानात् नचवेदपमेवयोगश्या
रीनांनसमतःमर्करातेयानोकेनहत्त्वमवहाएदर्शनात्ःश्वयापिसेवधमाचेयोगःसचनिसानामपिचयानपदनपदरविकद्ः नथापिकालवि
शेषावागमार्थःपौनारिशादृश्यपोगःएवंमनसमर्थोकालविवानगतोनमात् मधुकारिति मतत्रपुत्रकनेरवापितःकायेपायेपमत्प्रवोविषयरस
र्थःवेदनतत्रेपोद्यविभुलारत्निकाराचिरोपोगःकालत्पुमितियेयाधीचेतिषाणभावर्वतोतिमपाप्रकारेरादनवसपेत्रिमपाणोतपवत्राप
सनिमपाराजितपत्तीनावनुवचनेनसिद्धनरस्यर्थःकालयोगारिति कालेषवणव्यापारिष्वपीपत्राणनवेदममायोगाश्रीघ्रानरसार्थःशुष्यसमीपरा
तरानिमुल्यार्थासंभवेगोणस्याशुषणादितिभावःमपारपःशरसाधपोतसक्षतिंगोसआपनवेदमातिनवेत्तैतेपद्यामव्नारयोमन्त्रानन्तिमःचरेप
नित्तेमपुत्रकनुज्ञावीपिरोपापावःसुव चत्रितेपामवहणर्दनापपश्चाष्पतिनवचनेनरेहेति योपमहीसहासंशेपानवपमारस्याविशेपरतिशुपसंगः॥

८९

कै॰प अहोमात्ररमिति तेनाहोरात्रस्य परत्वं तेनाहोरात्रपरत्ववविशेषणा निवृत्ता नराजन्त्र विशेषणं चत्रायां नञ्चत्रणां यो यो होरात्र स्तत्रापि विशिष्टे पत्तस्यार्धेना
५५ स्विनतो न्यूनत्वाकः इर्ष कृतिनार इति पणमार्थो विशिष्ट कार्यं विशेषणो विशेषणो तामानिरूपस्य प्रकृतिना तामित्रेत्रेत्यादि पित्र
च्यते सदैव त्रिंशत्सं पुष्पादीन्यनीये पर्यंतस्त्र स्वार्थः जातेत्येति जातेर्थ वाहि इत्रिवचोपतेत्यर्थे विशिष्टो वा वचनेन निवर्तितः पुनरर्थ चापतार
स्वार्थः सर्वादिरद्वनिरातनभिमतेति शर्ताभपनाप कृःकालरसा अनुपपन्नो तानेतर्थ पञ्चार्णामत्तो त्रिन्यानिहितः कालान्न नितिकरो
वाधितः पुनः सर्वे वेलादिरनेणविशीयते मीपारीकमिति अथो निर्देशात्त्वा र्थत्वेनितेप नानसामार्थनिविषा वाचित्तोनभवतीत्यर्थः मोत्रा
दिति यथाकेयो चपरत्वानामस्तसपः एवरप्रमानीत्यर्थः श्रोपणवकोमिति गोत्रचारणाद् त्रिनिवृत्त वाम अनुवापूर्वस्यामिति स्त्रम्यपरत्वेप
रणक्रतिस्त्रोणपुरातनत्वमित्यर्थः चनयापणतो ध्यानरथरसनेना न्तोरान्नत्वेष्यात यहणमिति अनरर्थग्रहणेनमन्त्रेतसते नन्न
रतिनमाश्वेन्तोरान्त्रे विधीयमानरस्यर्थः पुरि तरेकोनग्रहणमिति एथमचर्मवस्यारयो वपराणितन्त्रविभ्यएकवसयो भवती
स्यर्थः अत्रभिधानादिति यो त्रेरात्रस्यादौ त्र्यवेपि वानसमाचारित्यर्थः पार इनित्रेनादिति अप्तलनभिधानात्नभवतीतिनत्राधनार्थ
मर्यादेनवाच्यमित्यर्थः कोमा उभयन्नतरति उभयसित्रुपयन्तः यरिकोमाणितिद्विमंगयोः थकोमारः पतितित्रिवुंसपपत्रायिद्वि
यः पाणिग्रहणमपार्श्वतेनपरोगः कार्यरस्यर्थः एतच्च निपातनमसानघ्योद्दृश्वमेवचवाचिकरुलापकातिते अपूर्वपतिमिति अवि एप॰
पपानः पूर्वः पतिर्पस्या ता पातरस्यर्थः द्वितीयमानपद्यो कुमार शहरादुपपनपेत्यम्नपः हिपांतुसावर्णमस्पयः कुमार्यामवरतितो ५५

नारिषुतुपपथमिथायंनालितरानमिथानात्यस्यपाभावः कौमारस्याभार्यानि अस्माकस्यायेवतस्य कौमारत्यपरैवानिवंधनेमेवाभिधीयतेना
स्या मान्निनुमं तापहरणेनते नार्थमितिवार्निकमाद्वे उपनयोगरति उपनयुसन्तररुपनयोग उपाधिहृथ्यते शुभेन्द्रउपाधिनिर्दिष्टथ्यं
स्यादित्यर्थः संकल्पाप वेणीति विवृत्ताप्रच्छदरणपदांतिमाना नालन्त्रपर्वविदि हेमानेपथ्यान्तरन्नेकमाने योज्यायोगीमास्यातद्
तिमामादिप्यपरेणभानिवीयशरीमामद्दिन्नेवमर्थमित्यर्थः कृमेतरकाणैत्वापणुमापच्यादिति परा कस्य्ददस्यकामलसर्थयपाहार्यः
परात्वृद्धि मोमस्येकापलतरालोपयपिकापमिति मिथ्यति पपयिकरदस्येत्वेकेनपतलाहथ्यालोपो वाथ्येनपयाव्यारिर्यनान्त्य एव
श्रापविति तथापिपाहांगानेत्वाप्राचारेतद्याधृकृतनोकं अयेति कास्यकार्यविनतिपसामस्त्रपः अयपुंसाहोतुः समेपुत्रकि
पतेयदिनावदि निक्रिपाविपक्ोकारशंकृतमाकस्मितपदिनिर्देशः कृतरस्यर्थः किंशरद्वसपद्यारेपयोरिवभ्रतायतोवेत्रत अथयेति
परा कयाद्दयेवक्रषीरतिनिर्देशारस्यर्थः सर्वेसेति सर्वोचत्वविनरस्यर्थः मर्वेश्वेति कार्यकापणयोऽयंसादिरिभावः यत्नापति
स्वकारति सर्वादिरिपृकसारसमापादेष्यन्तृर्थसनाविनानास्त्वेनामसंनाभवति गणपारस्तुमपंचार्थः यथानुसकलस्कृत्वमिसादीनाम
र्वेनामसंज्ञानेष्यतेनेयानवद्गवीहाविसवन्वेनिपेषाविभाषाणात्तरभावः पागसमपरान्तरेवनामसेत्तुरुपरया र्थः पंनावयपेति पर्यवेको
देशाभावान्नापेतिकिमोतषिप्यतिपएवेतदिकसेप्नतएवनिपातनाकारेशीभविषपतीत्यरीयः अथा अयेति वेदेकृतिपरपान

घयोर्गोरस्यनेक विरपेनम्रारपंनशरिति नकाशंनः घयो गरतिपञ्जः पसपसंमिपोतनेति वैरैगुर्जरमसलातकविरुकाशंत १ ८२

कै॰ श्रेस्त्राहेतिस्वकाशंतः घपेगः कृतेः कद्यपिति कालेष्परतिमस्कृत्युत्रणाद्वेनवाभिसंवेवः प्यान्नास्परेवनेस्यनेन्वेतिपञ्जः पसपपमाञ्चिमिति
४६ भ्रेणारियोपरितिपन्यसपोन्वेविहितः सकारन्न विभ्यः भायोनीस्यर्थः भामिपरिकमात्राशितिकाता द्विमित्वनिंहारेरापिमासेति किंहृति
तिवाति तिरेशमात्रवाशिनाध्यरतिनसर्वस्मारद्वपलभ्यतरतिवाप्निकगायम्पते ब्रतिनिर्देशोपपिति कालेभ्योभवरसेवपवाद्योवि
हितोऽम्यपाः सिद्धनीतिवनिर्निर्देशः सर्वस्मारद्वपणीप्रहार्थः कृतः पितृ मदेविति पितृगास्यानद्वरेवोनिपात्यतेमहचेषस्यपुः
नेनपरसंसतपांमस्यपितेस्वपरेहोभवति शामहविनुनस्यात् श्वविसोद्वविति पञ्चसकाशाञ्चाणसापर्यात्रपवति श्वेपाद्युपो
टपस्यपमक्रियापालाद्यवाधिकृपोत् सवंद्वसमीसपोऽपत्याभावः सकास्मि तिलपितरुदि तिलोवोपाविशेषास्फलाद्दितरर्थः॥
पितृ पुंवद्राबोवेति पुंवद्राबेमस्याधुरातलारतिमहृरस्यर्थः किंद्वति एवंपुंवद्भावः पञ्चान्मसपरतर्षः गोत्रो कापोतमिति नपा
वैनेदंपोख्नवद्वयोपुरुतितिमध्योरातलारनुरातादिः कपोतशरः सक्रुशरस्तुष्यपोतत्वाराधुरातः। शस्कुलीशरोर्द्वपनोतोरात्र
लोरनुरात्वादिः पाम श्वाप्ताप्तेति स्वरिक्तारिपुरशेनारद्वः शरारम्मतरेताचतुर्थी तंति तत्रेताविति नाधशरस्वेलपेनास्यंतोरा
तैः उदेकशरीलाघवेतरतिमध्योरातः श्रोत्रस्यशरोगर्गादिपठनेतः बहुवचनान्नान्यमिति इपोऽन्युमप्रहृच्यवहाराजोकेमापोना
लीतिभावः बहुपवेति पञ्चमोऽध्यायेन शक्तिलतरुति नन्मनुमापिक्रतेपमपलस्तोऽपगोश्वसलाणतुमसंक्षिप्ततिवेवेनपामोसेवरा एम॰ ४६

वंतर्दिपीह्यातंतर्णविधानारेतनत्रोक्तंमापर्यावोऽलक्षाशार्थम्यउत्कव्यरमसपमस्तुगंतमपपादः हृतपत्नस्तुकत्वस्कशास्त्राणुकारणेलणोति
रिहः श्वजिस्नहिति तदरकणापत्यानीतितत्पुरुषशाखशिलिविहितप्रमत्तेरतस्यस्तुकः पालवाश्रुसहृदलताणमत्यः तेनोहृदः ततः सममा
नोरात्रेहेवनानरात्वादित्वमितिभावः स्वचचपोऽभ्युगचीतिसकोऽनुक्रमनिषेधाराप्रस्थसमिति पत्नाषः चचेति चपारेशष्टेदर्थन्नहीत्यर्थः वन्यम
वतीति श्वहृदारपोस्यनेनाधरेतारिति तरेतादूध्योनोतीतिपदचेतेतन्नपस्मान्नारंतदविधिः सर्वत्रनभवति उगिदृर्णपदरणश्चमसपचिवो
तरेतविवोद्गत्वाततभवतीतिति समदपकरणेद्दत्यर्थः हृदंचेति। तरेतविभ्यमावेतोतर्निनविवीतवेचोऽप्यर्थकः स्यारित्यर्थः चाद्येतवमिति। तस्तु
कपेतुल्याचेतिक्रहेपरचकोनम्यणाधुरातलारण अमेव्यादः अन्यारित्वारन तवहिवकपातर्शतसमासनिषेधात्रेरतविधिःस्कि तेगःवे
द्विस्वनापरस्यवाह्नहिः विपपार्यचेति वाराहः सपचोपि एवमथ्येवस्यपमपि पराक्रेनाहृपः सपदः तेराश्वसपोम्मरातुवधेनवेत्यर्थः बहुचेति। ॥
तापकंस्मादित्साक्रमापिवोधपरिहाणपात्रहिंता। भपपमिति श्वमधाद्युपपत्यातापकतमवसुभपेनचविनात्वदकमात्वाजरस्त्रविधातेनोपध
तरस्यभपस्यापितापकतविमित्यर्थः श्वन्नकरणेइति पदविगणरवेतस्यचूतेतथापित्तरकमासवाद्रितिपोगविभागेनार्थद्वपंतापग्मतः
४० सेनासंतापमिति नियमः कर्तव्यरतिरुतोपितु वात्तिकारंभः पापाच्छुगिति वातपापाणतापनेकर्तापिवातसंतकस्मात्पपवित्रएकत्वादने
४ काथ्यपहृपममहात्नुपपत्तिरित्यर्थः श्रीप्रवेतिति। गतस्वचामोठेध्युरतिरुप्यावकत्वमरस्यार्थः श्वप्रवेतिएकस्मापिवातसपरिश्वरतिपिरमेद

कौ॰ प्रतिभासा इत्येका अयमन्तरोपपत्तिः पर्यैकार्थादिक्तये पौरपालमपात्रुपाधिभेरारनेकात्यपरिरायतेनव्याख्यातारित्याह इतितो केयन्तत्राः यद्दा
४७ भिन्नामवचानास्त्रवर्णविनः पृथग्गुपत्तेभात विषयो विषयाभिधानमिति चेत्तानां निवासोऽनन्तरः स्यात् स्वार्थाभिभातोन यतोऽपने चेत्तानेति
धपरस्य चतुरत्वाभिभावः पर्यायेन तु निवासार्थरतिनन्परेष्वितिवा तु यैकस्य तु विधीयमानो विषये नमानो नीति वचने बहुवचनाविष
पादिति बहुवचनं नात्र छत्रान्याय सम्बयपसे स्वर्थः गौधारति गौधाप्ताम परसां गोधावारिः नमापरास्मिसाद्विपयं गौधारि गौ चेसनतेनत्वहा
नेत्वाइ नैतुका। तेषां गौचेत्तुरायोऽस्य तुके तेनेगौधारी गौविषयपरस्याः। ननमस्पवात्तुप्र तेनन्त्रातानत्वारत्नो त्वेतुविषक्रमवरितिदि
गमेन्त्याति रेयाः ग्रामस्पाइति चेत्र स्वात्रिकस्याललोविषयाभिधानइतित्तु पृथग्गनयसेतुनत्द्विधानसमर्थ्याद्दत्तु इत्यभावः। चेति उनपरनच
ण्याभिद्येपसांगारिसंवेधिनो निवासरूपं तेविषयरूपत्वं वाक्ति पृथग्विषयनिवासयोः परस्पराभिचार त्याच्चगारी नापरत्वेवि
पुपः सत्वनेषां निवासइतिसमर्थते तत्रैकस्याभयरूपत्वात्तयोः पृथग्गेनचगारंगारो निवासविवक्षैव गौधार्या इतिप्रत्ययनस्मारित्प्रत्ययार्थे
णोपपविवृत्ता चेत्त्वचनारित्वविषयमित्वेत्तेवाश्चोपत्तरनिनार्थोत्तु विक्लिनानन्तोहिकस्येनचतुर्ल्लिकस्थेनवानाभिविकल्पवाचनार्थे
नविस्पवचनेनेत्यर्थः। सोस्मा। केयत्सरनितीरः शब्देनातरेपत्राविहितवाचिनोगापत्याइः शरूपयहणं। चंचुगत्कारिनित्पुमस्कार्थोभिधा एषः
पिनरस्यर्थः नपुंसकार्थाभिधायित्वेचविशुचारीनोवार्थिकाण्यरूपांनानामैवेतिनपुंसकेत्वार्थोरत्मकंभवति॥ न्यायरति पोटि॥ ४७

थीतेमतं लत्तपनोः चक्षवैति॥ पत्थुत्वत्तपनो वेत्रिनो वत्तयमधीनरतिभावः चेनयोरिति न्यर्थीवनोयो वेरनमभिधेतंनतुम्ररूपमात्रवेरनं॥
त्रपाभ्याव्यभिचारर्वामात्तुभयोपारान्निपसर्थः निपातमिति न्यर्थनिपेहेत्वा आपंपरतीत्यर्थः कत्तकानीति उत्तयराशेपेत्त्रु सामनुहृद
लाम्पर्थीपानेपत्वपानेप्पनेपरधीपानेमस्पशुष्पतेतनोवश्यशाइनिहरतिपत्र अस्यार्थपितिसामनस्तर्णापानितशाल्पशालिमिल
र्थः मुत्योर्थाभिधायिनत्तसपुशशालानमसपोनेप्पतेनचवाचामेवभवत्तस्त्यचामधीतेत्वरचेति इहेति उत्तकृतवैनगोत्राणाराल्पालाप
लत्राणामोविषयत्वापुष्यते भरतानीमिति योनिपकानामासापरतीरमर्थं तेरोगोनिपकेतित्रः गत्सेरत्रमसपारिति अधैतेत
रिश्वोहस्तत्तत्राणोतुगात्राभिविहितस्पत्पस्पचेत्यर्थः विधेति रकमितिमित्यर्थः अकस्पारीसेनरानेतपोनस्त्वेत्रसेचकस्या
रनिधेवंनगोति नथात्तरणाभेकात्मस्तत्रारमिषसुराहने अथैतेत्तुमंवेत्पाभेवनिषेधयमिहेतुः कात्यात्विषरत्पारिमात्यमिसाद्वानं
तुपयमाति कश्चेकागाराइर्गनाद्यप्यविनद्धमिति तस्येतविद्यद्रतिअवचपचाविद्याविद्यानामध्वीनरतिचत्तपयः कार्यः गति
तोविद्याभ्यधीतुरति तु क्रियमाणोहिगोडिणिनि सुकात्यंनगः याज्ञ्यानिति इष्योर्थेयहणं इयोः स्वरूपमहणंमाचक्षीति
करतिमाचक्षीतांथिकारणाकृतमात्यानमपुचाराधाचक्षीतरान्नेनोव्यतेतरधीतेवेरवाष्याचक्षोणिकः एवंगुंपणवाधिकारकृतात्या
नात्याधीयेपराविकः वामवरतिकरतिवामवरमामाथिकस्यहेत्तातामापिकाधिकतूत्यकूनेपथरत्पचार्थेहहाम्रः तमस्तुवाच्या

७२

कै॰ ५ पिकाप्येवद्रूत्वमिति तुष्यात्ततोऽनेनकृत्वकर्त्वंसोमनोत्रमिकाराति ईमिसमिकरतिरतिदृतत्त्वपरेशपांतर्पयेवक्रेनेतरतिहाप्यतेऽ स्मित्रितीनिहा
५८ मः।द्वलवेतृतिपन् मध्यं स्थसकारित्वात्समापः नन्वेवं सर्वमारोति सत्राशेर्षंवाश्नत्यन्तरतिसर्वेताह्रुः प्रत्यष्टिर्दिशः द्विगोश्चे त्यनेनहि
गोर्लुगितिस्याति सर्वेवेरतानसंवेरानधीनरत्वाणोत्तक सर्वान्तिकराति रुत्नोप्नात्नुवार्त्तिक कथ्यारिस्यद्वागिनिकृ वार्त्तिकात्र
मधीतरस्यत्रवचनेनहृस्याव्ययीभावः अव्ययीभावेचाकालरतिसनायः ततोऽणोऽन्तक पंचकल्परतिपंचकत्पानधीनरतिद्विगुप्तता
विधास्यत्वणोनिरूतपत्वक अत्रेमतीति अथमशारोऽग्यविशेपवाचीसदकप्रस्तारपतिलसत्वत्वणारोचेत्यर्थः अत्रसम
धीतरतिरूपतोनुमृक्कानारितिकादेशः केणरतिद्रुत्वाहद्विश्चनतत्थान्नमुकरतिमगावतिलत्यमधीतेत्वासिकः एवंजात्तणि
कः इकत्रितिरूर्वपदमधीतेपर्वपदिकः शतपथमधीतेशतपथिकः शतपथिकीषष्टिपथिकः षष्टिपथिकी अनुब्राह्मणा अ
पमिति अथ्येत्रवेदित्रोरसभिधानादण्नभविष्यतीतितदर्थवचनार्थंमपिप्रसंचनकर्तव्यं चसंज्ञा सूत्रेतसद्रूचारितविति पत्रवंसतोवृर्ण्येते
पद्मावर्तनेधीयंतेतन्नन्माहृवर्णानामभ्यत्वभतेयोक्ता अणकरति अर्थप्रयोक्तारर्थनवप्रसंसपोवीपपणीमभवादिति भावः सौत्र
तियोक्तारस्येहत्वात्तत्वेमतित्तात्ते तेनतरधिकात्विहितमसपमहणमित्यर्थः सत्रा केत्याप्रकृतेतिति अत्राः धात्पाः पणि रामः
माणमस्यकत्वापांस्त्रीतिहरंनापाः कत्रितिकत्पसपतेत्रोपकमधीयतेतरसाणान्तुकितेः प्रकाः पाणिनीयाः इत्युरात्ताणं छंदो र ५८

९६

ह्योक्तपसपंतस्यानेकः पक्षाणेरचपनेनाह्रातेऽअगुणाध्ययनरपोगोवालसपथ्येतवेदित्रोः प्रसपथुत्वातेऽध्ययनपक्षापाणिनिनाप्रोक्तंव्याकरणं
पाणिनीयमिति उपाध्ययनरपोगोमहस्यात्तिनीयमिति वासंपाणिनीयमधीयतेरतिअध्येत्रवेदित्रोः प्रत्ययः पाणिनीयारतिछंदोब्राह्मणानां
विनांनुमोक्तप्रत्ययोनानापश्येतवेदितप्रत्ययविषयतैवंप्यनेनतुल्यातेऽनारीतिनिहिप्रपार्थमितंसचंकिपमाणोविवेनस्मित्तुवीतेवेदस
थिकाणरथ्येतवेदितविषयप्रवाच्यास्येवनिह्रविसियम्यत्तिनगुल्यातेऽनारीतिनिपत्वाएषति किपर्थमिति अत्रचोक्त पाणिनोपारोअमि
धेपसीति प्रोक्तलत्वणस्यार्थस्य अविस्यत्वादिति नानाविधपत्वारथ्येतवेदित्रोर्निर्दिष्टविपणत्वेनापयोगारतिपतत्वारित्यर्थः तत्रपद्या
थिकापिति अधिकाप्रमनानिकस्येत्यर्थः अधीतेवेदस्यथिकाणरध्येतवेदित्रोरवविवक्षितयोलहिपपत्वाविधीपमानानहिपपमेवसा
र्थमिवक्षेयेत्यनुक्तिपांतात्विषयमित्यर्थः चेत्यउपचारात्रे अववहारारत्यर्थः सिद्धंत्विति अध्येत्वेदित्रोरवाकिवक्षितेनपोष्ठछंदोब्राह्मणा
णोयुमोक्तमस्यप्रत्ययपनेनात्मनेत्येवंवक्तव्यमित्यर्थः पाणिनीयरिति छंदोब्राह्मणान्यध्येत्वेदित्रोरितिपरिभाषांकृत्वापुराणप्रोक्ते
कल्पेचेतिकर्तव्यते वक्ष्यमाणब्राह्मणग्रहणमत्रकृष्यते ततः शौनकादिभ्यरतिनतंछंदोग्रहणमनुवर्तिष्यतइतिभावः पात्तवल्क्या
नीतिपतावल्कप्याप्रसभितिगणोरित्वापत्ततरंनात्पोक्तंर्थकणवारिमीणतत्ररपाण अत्रनहिपपतनानभवति सौलभानीतिमुलभेन
प्रोक्तानीतितेनप्रोक्तमित्यणसिद्धत्विसप्तानेतरंपतिपेधवचनात्रिमित्रलंवनिषेधवचनसाबकाएउछंकिंप्रोक्ताधिकारेतिा

९८

कै॰ ४ निर्वर्तिरनिराद्वेन शिक्षितो विहरद्युनो कर्मणेन कृताभ्युदितिनित्यपमितिविति नेनेरेव योक्तार्थे विहितस्यनदिषयनाभवित्यमनिलक्षणरसर्थः
५९ वृत्तानि युगेन योक्तः कल्परनिनितिः अत्रापि कर्त्तव्यताप्रमाणपदार्थः क्रियमाणेन हविषयमनोवंत्रः कार्यपकोशिकव्यवहारपेनिवर्तिरब्धेन
वोरित्यामितिपश्चाद्वाक्तनोकारपकोशिकाय्योक्तकल्परनिरस्तन्मिममार्थं कर्त्तव्यमिति सर्थः एवमवाति इनोक्तस्यापारनाम्निविपरिशत्र
विहितानोत्सृणार्थानन हविषयप्रतानस्यात्कोऽयमिति कोऽनेनयो कुशरोधीयते कंकृतेनयरेनविपन्नारेनचैतितेनयोक्तमित्यणात मस्यै
णाद्विधतन्नर्मावानन्हविषयमानस्यायोति रोपांशाखुदाववतिकृणारयपति अन्यैनचेरितं वित्ताचामेवयोक्तार्थत्वस्यमानां छण्णर
यनत्वेव स्वयंभवेतन्त्रौत्सर्गिकारणेनाधान् अथव्ययसुम्नयमनवेतनवा वेचित्सर्थः शिक्षितशणायोक्तारमिति नित्विसिद्धेतस्त्रच्छेदोप
द्वयंकर्त्तव्यमितिवित्सनेनेनान्तद्धणमभवति तदभावेव्यणनेष्यते यद्येवमयवारोभावउत्सर्गस्यमहति केनतिवार्यते अत्थानभिधाना
रिकपुत्सर्गेनुत्सर्गोहेतुरभिधीयते नहिकृणारयपश्चात्तिरोपोनोपन्यसनीयमितिविसमेतत् अत्तुतहीति इत्यावाच्छरोवासणा
नितहविषयाणीतिक्रियेतयोक्ताधिकारवाच्छेरोवासणाम्पच्येदेवरित्येतित्सुक्तेनानिविरोधः इहापिकरणेयोक्तग्रहणानुष
त्वायोक्तमल्पानांच्छेरोवासणवाचिनांतद्धिपयमाविधीयमानानामसर्वत्वांतत्रारिनिवर्तयितुं इत्येतिपृथगधिकारमित्यपेरोषेना एम॰
वताति सिद्धंतुयोक्ताधिकारस्येतरपिवार्त्तिकमतेतस्तेयोक्ता स्तुतिसतः योक्तारम्साधिकारस्येवंकंविद्यावत्तते वसमतरि ५९

तिपृणाणयोक्तेषिसत्वाकद्यतिनिकव्योनहविषयतानयामीनीतिमथ्यः अत्रापितहविषयताचेतिअर्थमात्रमत्रनिर्दिष्टं तथाहविषयत्रमकार्णे
सत्रमितिक्रियतेनरा अवहितत्वात्कथंतावन्नहविषयग्रहणस्यानुवृत्तिः स्यात् अथयोक्तग्रहणकारणेच्छरोत्राह्मणान्यध्येत्रवेदित्येतित्सुच्य
तेनरातहविषयग्रहणंनानिनमस्यायोक्तग्रहकारणैः ध्येत्रवेदित्तग्रहणंयावणार्थविज्ञानविस्पष्टिसारावर्त्तवेद्यमिति भाष्यकारणेऽप्यन्त
यहास्यातवत्वात्यथार्थंतहविषयतावचनेनिमयुक्तंतनरेवतहविषयताग्रहणयत्र स्यान्यवत्थमित्यर्थः अथ चतुर्णायोगानांकिमेकवाक्यताअ
थनानावाक्यतेतिविचारः किंपुनरिति नतुमम यं विभक्तपः अस्यपादांस्यनिवारनिकययेकयोगस्यसंभावना उच्यते स्त्रणरयः एते योगाविधी
यन्तइतिनाहिधानायेनमेकयोगत्वसंभवति परायुगपरंतेषांकेषुणारयोविधीयन्तेग्रहणकत्वाकेनैकेनतरेकयोगेनतरावेतन्निवैधनानिम
क्रियावाक्यानुपपत्तेरेनयरानुक्रमेणविधेषार्थेयुक्तस्यपविधानेनतरानानावाक्यता वेतावन्नाशीति चतुर्थ्यविषयोगेषुक्त्वयपातोपाछिनेनेनउ
यपुत्यते एकयोगेनपयोगेनेवार्थनानेनयांत्वत्वयेतनाम्येः नानायोगत्वेनुवृत्तिदारधिकारमितिमेवेति सोपाधेः संभवउपपद्यते अमारत्ने
नन्निमितिहिंसप्राणमवाक्यवीशापत्वात्पृथक्त्वस्यनवधानत्वत्वणेनयमारेनकृतमित्यर्थः लौकिकोत्पत्तिकाणेपेतालतदाएकस्मित्रपियोगन
विरुध्यते अर्थसम्प्रदायपवापेस्यसमर्थविज्ञानिकृणाविधिविनिर्दि श्यमानाः प्रत्येकमभिसंबध्यते पश्चमेनोक्तनवेकयोगमन्त्रीभंवतीति तच्चा
न्यायमधिकारमंतरेणैवमेवंधवस्यनाप्यनमनाक्षिप्तसंसर्गविरोधः लोकव्यवहारेनित्यानातिंगामगरेरमेयमाणाचाधिकारणवास्यानेनर्थस्यववा

कै॰५ नतिपेत्तास्त्वमेवकार्यरित्यनुमानीत्यर्थः। ब्रोडइं वाणवनीतिमनोवड्वोनजिपरीनाविनिरीर्थः मनोः। संगतप्रहणविति। मनोध्ववद्रत्वरश्चे
५० नात् त्वाबिकाणेवंचर्योत्याख्यामिति बद्वेत्यायोविहितोमनुपमरेतारन्यवनीतिमप्रवार्थः। समघनरतिश्रब्दः पश्चेतिमामानाधिकारणेय
मेमवतितेपूधिकारणत्वाख्यपमापकत्वादित्यर्थः मंषा ऋणमिति तरस्मिन्नत्तीतिरेणेनवाधीस्येनत्कनर्थविहितोनपाश्चापरेशत्वादिति
लिंगेनरीरेणेवामारस्यकनुपपद्य रीप्रहणंमर्थनरीवान्यवपवदंहपीयहार्थं अनिरोधविहितनरतिरेणेनतत्राप्निविधानात् नितहस्तायर्थे
वेति निरेशोरिधृत्रिशुर्धेवमासमप्रयमनुहिधीयनेनरस्मित्रतीतिसत्रत्वर्थश्रतिमनत्पनरस्यर्थः। नारीनचकारणकत्वव्वीनः क्लीतिनत्र
चाश्चास्मिनमंतीतिकुंवकीपमितिहृस्वानमितपतितनतकीपमिसत्रवनलोपीनम्याधोनिषपश्चेनुकेणरविकृत्वा नेनमप्रवपरत्वाचलोपः नि
ध्यतीतिमत्वाहृ भरिपुनरितिकृपपरति आगमारेणेनस्वपवनरस्यन्यमानेणीयवपुमंगारतिमम्यने नियानत्तारितिनिपातएवकंचाहृस्वत्वेचन
रेववेलोपश्चेत्सुचारणारित्यर्थः। पद्दतरिति केणरस्यककृषस्यपमप्रहणंतनुवर्णमात्रमपनन्तरारितिषिद्धिस्यारित्यर्थः॥ [ornament] ॥स्त्री
णाञ्चापनस्पयपुत्रकस्पदकृतेनाप्यमरीपिवनुर्थस्त्राध्यायस्य द्वितीयेपारेप्रथमाह्निकम्॥ [ornament] ॥शेषेवेणप्रहणमंतेणापसा
रीनांवानुरर्थेपवेतानोनिरुनत्वाद्दसमापाणेनुनातारित्रुपारपः सिध्यंतीतिमत्वापृच्छतिकः शेषरति दृताः शिष्यत्रहिपाक्षितार्थेवेषं रामः
रशेपनि अपसारित्यरतिषेनामिभापणश्रृष्वंतेनेवपुमः ठच्छतिकिमर्थमितिताखेणापुवश्चिमि अर्थोनिरंशेरिहितार्थपारित्यमंगानि ५०

चकपीतुनानारितिपिधीरीनांमंवेशोनमारितिभावः अपसारितिविति। पारी।यनरतिचिकिशुवधिप्रविष्किया धीक्षपेणाणारीनांविधानारिति
भावः। इंकिपीति पारितिविधानवातेषधर्थोनिर्देशाभावात्तेत्रमानत्वारितुप्रसपानिर्देशारवपाकातितन्यापारपरतिभाव अणत्कोति। वद्ध
नेतत्कनेः पेतानप्रक्राश्वेनेनारीवमस्यनेनाकांतारिविक्रेरमभवारितिभावः अनेनामिति विभाषापश्वांह्न्यपराह्न्याप्याविसेतरित्यर्थः।
कपारित्विनियमानकपारित्विनियमेनापेत्तात्रनिपापतेनवेहापिप्रविभागमलमर्थोत्स्यस्यपमपुरापायेताभविष्यतीतिमन्यते समा
माम्यकमिति उपमानेकर्मणिचेसत्र्यापाणुमामामंप्रहतितेनोपारीपनेःन्यञनुविशेषः तेन चुनतर्षयेवापेसामविष्यतीत्यर्थः अपवेति
स्वतित्वारितिभावः विश्वनिवेधारिति पर्वविभ्रतिवेधारितिभावः नवेति अनिषपवंनामाहिपतिषेधविभाष्य त्रिवेदुनपन्नः पाठास्यमन्यत
ण्याविघयस्यतत्रमप्रहणारिपवाधीतहस्यनरतिचेरिष्टानिष्टलमपवक्तोहिनारुर्तोन्ननातत्रदृहणमापुकत्वात् आणपवारत्वारिति नाम
मितिविधीपमानाधारपेषपमारित्येर्येषुणांवापेत्रितितेपाधिकारः कार्लेशरस्यर्थः दृश्तीनामकापोः मस्यविशेषाधिकारोताप केनाप
स्यारित्रुपेपाविकायन्यायानापघादीन्यावर्त्तिपतिति अपरोधरति। केसुवेति केर्येवंतृकविभानार्थकत्वेयमत्रकाणंकेपनेसहार
दृतिरेणनविधास्यतिनार्थश्च विधानेनमनुनाएकार्थसंपद्येयारथोः पत्वारित्रुनभवंतीत्यमानार्थमात्रपमाएवताप्रकमारितानंमतापकं
नाणपाहृशोनमप्रहणमिति नानेनातोकुणशेत्तनरितिभावः नेत्रवाणादुनितिमपहारमर्थोनथतेपुनितितरश्रुनेनुनविधानेनपवोकायेत

कै॰४ पदं ॥ दैवपातनवग्रहणमिति ॥ एतस्मादिणत् पठितमिति भावः । दैवपातनामपत्यानि दैवपातना इति गोत्रप्रत्ययांतमेतत् तासामपग्रहणमिति
५१ श्रुविग्रहणादिगणपठितेत्र्वनि धानार्थमिति भावः पद्याधिन्या येनापत्यादि सुषा बनावः भिन्नमितन्यायविनिम्म एवं जिपन्नये भायम्यकारो तापको
सुपन्यास्यात् तथाहि निवो पशब्दं निधानेसामान्यशब्द उपादीयमानमत्रैव वाचि शेषः वतिष्ठेत पठ्यादत्तः विशेषणानि विशेषानां अनुवाधया
दक्षिणयोर्णप्योदीपमानानकेकोडुम्यापविति तत्पदमिति सामान्यमप्य सादिशब्देनिधानुपादीयमानेपद्यपत्यादि षेवंवर्तते तत्त्वादासामान्योप
दानमनर्थकमेवस्यात् तस्मादपत्यादि विशेषपत्रिहारेण विशेषांतरागतिमेवमितस्येनेनपादियिष्यते यदि तर्हि शेषयहणेमस्यापत्यापनेनेनदा
तस्यतत्रणतपापानिशेषरूपाणिभाष्यानितानिकथंभिरूपेतिवलुपाशब्देनेवातुत्वं रूपेभ्य वणः शब्दस्थतुर्थिं रूपेनेवात्तुं वनांतं स्त्री
यो वोदयरिविष्टशारदाः सत्कवः उत्तानलेत्युपश्रोन्नवेत्यपावकः चतुर्थं पादस्यनेवातुर्थं तदतितनप्येरविति केरूतोभवतादि
चमिद्धत्वात्वार्थनर्थेनशेषवृत्तेन तत्वनानरस्यत्रतुपत्रेस्य नततणत्वमा च्छिन्नस्य णेनेवासिद्धिमिषिधास्यतिनागताद्यः कुत्स कुत्स
स्यापत्यमिति शुनःशस्य पाधत्नेषुकुतं यश्चकृत्स्वार्थः संपद्यते कतिविनिवाधिकरनिभावः काविति वाव्यूरीति श्वहद्दारपीनिवृत्ति
प्राप्नेप्यकणां भरस्याद्गुः इकोकेबोननपरमनः स्मारी व्यतो तिस्यणामनमनेरहद्दारपीनिवृत्त्यानमनः अद्रे तोव्यापनमनः कोप
धारणमनः कल्याद्यश्चित्सणमाभ्यनतव्यकगणो विधीयते कत्ताद्यिकोपधत्वादेवाणिसिद्धे कुशरस्य पाठोमनुष्यनस्यपार्थं

902

निधानार्थः तत्राधकरवि विशेषविहितत्वादिति भावः अमनुष्येमनुष्यस्यदिति रुचाराविस्त्यर्थः परिदिमनुष्यस्यैवनेष्यकणोनवाधेपानाम
नुष्यपतिषेधोनर्थकः स्यात् कत्त्वादिभ्यो एववचनादिति तत्त्वेक विषयत्वात्येषा वेणस्य कणो पविप्रतरेतिनार्थः एव वचने नेस्यर्थः ॥ नेदेवं को
श्चेत्येवकत्सं पत्तेके श्वरस्य धादित्र्यमनुष्यग्रहणेनमपुरामानुवेणमनुष्यमदशो प्राप्तानि व्यकविधीयते नाप्राप्तेति अनएवच विशेषविहि
तत्वादणो बाधकः स्यादित्यणग्रहणमपिकृतमिति तदुक्तं नहि भाष्यकारो वार्त्तिककारो भाष्यामपिकृतमः शब्दविषये कश्चिदस्ति ॥ ॥ श्रवणा
श्वमेदेहेति पोष्यपात्सविधिः सोः मादिश्वाभवस्य तर स्यार्थः श्रमादाद सहार्थं तामी प्यवद्वेतेन समीपभवनी समातः श्रोता दर्ति श्वाहि
चरो उत्ताचेसाहिश्ययः उत्तारिभवः उपरिष्टादवः पातोभवरस्याण् श्रद्य पानोयमात्रं निरिलोपः पातरसाद्धे विधानापोद्वादाव्यमि
स्तनमुत्तरः सब्लोति धुवं निपातमुच्यते निशेषागतरति भिर्तिवर्णोभ्यमेप्यरतिनिष्पस्वसत्तादिः हुत्वात्तदीनेहितरतिसकारस्य मर्दन्यः
नकास्यकृतं श्रमण्याभरतिश्वाणितलिमे स्यादिति तणो विधीयते आविष्यति आविस्त्यादहद्रान्वेपामस्यविधिः आविर्भूतश्चाविष्कः आगतो
यदति श्रभिविपति गणनश्रवचायायोति योपधलसणदनिधन्नयोपधादुतिवितुनपाल्यपदृणेनवायकलेमससे अपवादस्त्वादिकमप्य
त्वाधकः वार्तिककारोणनुमामितानाश्रस्येणकुस्यकृणोतापरलदाणस्य चतमाविषधतिवेधदतः शिवपूर्णमिति शिवस्यपूर्णमिति
यष्टीसमासः समासत्वाणानो राजन्यवद्ध्यपरहोत्तरस्यत्रतद्वातमाचामिस्य नोरहद्वा धिकारस्त्वनुभवति कोपध्वादिति यस्या

903

कौ॰ ४ त्रपरपत्न्यादिकोपचारणस्य प्रमाण विनिहितः एतस्माद्धि परस्त्रः पत्नुकोपचारणिमाणलक्षनपरत्वे तोपचारः तत्पर्यपि हाराकेकांतात्वोपचारिलत्व
५२ कोपचयग्रहणाद्वेत्वात्मकः पत्न्यान श्रौतेत्यक्तरिति अत्रकारात्स्मिन्नमातितरस्मित्रतीत्यग्रा श्रौतेत्कोनामग्रामः तेप्परति पेतृस्यवा आत्मव
णाद्दिनग्रहणाः प्रत्यया तेप्परस्पर्थः वात्यकीति पत्निणानां पेत्पापं विग्रामिदेवत्रकः शाकलमिति शाकल्यानिमस्याम्मिन्निति सर्वस्य
कोपचयग्रहणमिति इहारकेकांतेस्यत्वाकेकांतप्रहणा कोपचयग्रहणं कर्तव्यमितिविहितः गंधेति पहकंतेप्पत्तजनितिदाविनितविग्रा कोति
श्रुत्पारितलक्षणानंप्रत्यपानां पात्वाद्धे नवाचितानां तोपचारेइत्यादिभिहकृष्टवाने: महर्मप्रत्याणानामात्मत्वर्थः अंत्येवाचनरति उरी
ग्रामायुत्तताणामित्यर्थः तस्मादिति उरीच्यग्रामाचवहूवं तोरात्नारक्कोपचारिणिविकल्पामित्यर्थः माघ्यकाणेनिग्रतिपेदं समर्थ्यविग्रमा
हेवक्यमुणि शाकलिकरणि शालिकर्षणीमवाहीकग्रामः तत्रभवरतित्नरमुकुकांतान्कः केणातिहस्तः सोवातमितिश्रुत्वेः मृत्स्वां
दृस्यातिप्रामितीणप्रस्थः स्वातिताग्रकः कालरस्वात्तस्मनुवविरोधरतिपुत्र स्वातोप्पवरतिसंधिवेत्तारितवेणाणतानार्थेनतकाण
व्याघ्रविद्याफनातीतिसंस्मितिति वर्णमितिपयस्तरस्थरतिपदावः स्वकृतवर्णरति स्वकोनामतत्रिपः माणवावासुदेवोवा नानाति
कमिति अतोतुरान्नः श्रुनतउराग्नः ततोहूहः समासलोपाण्जोरान्नः सामतंतनामयणात्वं आपणिकमितिश्चापणराणातमिति स्वं वा एष
स्तकमिति उणारीतोकविग्रमस्तिनिमित्रकार्यभावात्रया पामितिनप्रवर्त्ततेवालकमिति शासेलिस्त्ववीशमित्तरादिप्य: संतापा ५२

वानितविलिनप्रस्थः तापमिकरतिपुपमितंस्कृतमितिगणनत्वकृ मार्गकरति मार्ग्यभक्तिप्रोत्तितवुन्नचापत्यमेतिपलोपः मात्यकरतिप्रा
लवप्पापचंहहेकोहन्नितित्यर्युः पर्वतवहुन्मलोपो मात्रेतिनरतिमव्तुनापोकमवीपनरतिपुणणवोकेविनितिनिः तेरेनारप्रेवत्यपेणा
तस्यपोकालुमितितुन्कमाणातिनरतिश्चाणणिर्वेशंपापतेतोवासतिनपोकच्छेरोधीपनरतितिनिः स्थायपनिनरति शारस्पावन्तमा
घः तस्यापत्यंपुवापनितोक्षुतिफकू शाणापनेतमोकेवासणमधीपनरसर्थविवत्वापोपनितुन्क फकूविनोमन्यनास्याप्रामितिपहे
उणश्चकः पुणाणवोकेवितितिनिः श्रोतूस्वमिति रथ्यादवपचरतोदिसन वामीति वामीदवानस्पावात्परतिपलोधर्षिकस्य स्वावो
विकेति स्थावबणहस्त्रीविहः पेवांववितोधरसेकववाव: श्रुनोरत्नरंरुतितिरीर्घः ततोवेरेवुन कागवारति कात्त्वोणणितिपनेतः तस्परे
हमाणवारस्यात कुलवनरेरमाणवीतेवातिविधितिविधिहःपुरतारपवादारतिन्यायेनाण्डुवावतेनवुलमितितिविमतिषेधउक्तः हुवं
नहीति कुत्नोविविविमतिपेधोनात्मीतिरर्थावति हहास्यावामितिकोविशेषविहितत्वादित्यर्थः यावदुपादिरितिपरहहात्वाउरस्यतो
हुहमहणमोर्थेशरस्यत्रानुवर्तेतनतराहहास्यावामितिमस्त्वेनकुर्वत पतहितिपमार्थेकृत्नेपारेशावावितोवहारेवपयास्यारहहान्वा
धनवाडवातववरति नचहहपहणात्ररमावहहास्यामितिवनोमीतिकेनितिपार्थनमत्वेनेत्यर्थः कुन्नेति पात्वारितिभावः कोपचा
दणरति ननपरत्वाविकः कोपधावोधविधीपनेनस्मादित्यर्थः स्वाहणाकमितिस्वाहणेनतिर्इतमितिवुन्काकमितिकुलस्पवनन

कै॰४ वीतिकोपचारणोनविव पुः कालात्मकरोति। वाग्यणकोखिलकेवलं पामिलत्व वाक्लणा श्रापुवत्तीविनोपत्ररेरोवनुम्पित्रंथेवाद्यणात्क रारेहोनिपा
५३ नितः वन्नत्नुनरंतिभकलारोपरुरेवानावी धोवंत्रुद्धेति धन्वनः पार्थ्यविनिपारीपक्षेवप्याने सत्य्यपीभावः श्रुनश्नुनपूंसकाररयनास्याविनिपरे
वसमासांतः श्रारुकोपमिति हहारकेकातनिन्द्वः। अस्मरति तुनारपः सपप्रोवेति नतत्त्वापवारत्वारवलाबायकानतुपात्वारिसर्थः
मनंनत्वावधिनरत्वाधिरनियराीसमासाव्ययरोनचोरपति नतपरेविति श्रवपवमाचारिति पोननपरस्यावधिः सीमाच्य नतपरोपि
तस्मारपिपामोनिविरोध्यानुपारानारस्यर्थः मोनोनामचारीकेपिति सामीपिकमिरमधिकारोतेनवाहीकपामयरतिः नजितोन
भवनः एवनेहोनिस्वाभावदुधिनरवधिपिनिकम्भयाम्यनपत्रार्थीपनरस्यर्थः। कस्मात्सावधविमिति चेदन्यास्पासनानन्तपरस्मितिवि
तापने कुनेवेति त्रिगर्तयुपर्वतिगर्तकरसनेत्यर्थः विभाषा अनेककरपरति समूहापेक्षार्थविधीयमानेकेषुविरप्यर्वपंचेपुभवने
मानेमाचकारार्णवेतिमम्यते नदीति सर्वएवावयवाजातावकार्यितेनतिरिपारेति भावः तेपति अन्तपूर्णं मास्तुपारपाहहारपीतिनिनिसंवति
सिद्धेनेत्वनिपिविभाषायामहत्वात्विकल्पोविनायने नेनरक्ति पूर्वमभ्राश्नुरसांतुनभूरहारपीसनेनतुविभाषेत्यवर्णपिवितापेननस्माद्
भाषापहहणकत्वमपिन्न कुतो सान्वहारेणाणीपद्युतेनव्ययस्याव्यानापाद्द नवेति ननपरतस्वक्षारोनिचुमिसिद्ध् अपरनेमासान्वादो राम॰
पवान्वोरपितव्रुनोनिपमारम्पवाणामविषयमीत्यर्थः अनुत्तनपावेन्द्वः पामोतिनत्वाणिनिचिंतसमेतन गंगो नामविपर्यपरीतात्वानं ५२

विभातीतिकिन्त नदिरुनीतिरीर्थः स्वाविषयेगर्भरतिसप्तकः गंगा। मध्यीमध्यवंवाणवाणारतिगणपाठसंलिवेपेवेः नसपापनितुमारहवरारि
विमि। पवित्रीचयनाव्येवमकरारोमायोनतुभ्यानावावीत्यर्थः वाणमेवेधेनेति पवित्रीवमव्यंनिवासरथोचाणमनावित्सनुष्पूर्वं कायपा
चराणारतिमवर्णत्यर्थः वाणाः करारपः विवासनस्त्वाणरति सोमर्धिनवासरस्थचार्थरत्यर्थः गंगा अकेकोतयहणरति अकेकातपद
णामयनीपकोपवपदणस्यापकेनालेस्यादिसर्थः॥ ॥इत्युपाध्यायतत्वारपत्रके व्यरकानेभाव्यमारीविवतुर्थस्या ध्यापसद्वितो
येपारेहितोपमाद्दिकं॥ ॥पारस्वमसमाप्तः॥ ॥सुप्तरस्यारोत्वनापमालवन्तु स्वरारित्वादहलात्येपावेनवनविधीयनेतनन्तु
ण्वावेमारोवकारणाक्षेत्तुक्ष्यनेत्यवेवरतनक्षानपूर्वता त्यापूर्वरस्परोरविधीयतेतेनप्तलेपयामासमणानवविनतनवत्नवक्षेयेपूर्वरस्य
रोः सात्मासाम्यानपयामस्यमामोनितत्रिणकणपाद्दपूर्वरस्यामिति केचित्तवाद्वैक्यावानेनवक्षतविधीयेतेचकोणातुतस्यासमहा
स्य पनायोत्वनेनवयकणाक्षेनेतिचिनापने अन्यतामांहणेनवाणः प्रतिप्रसवः क्रियते नवपयकाव्वाप्हेंसनविधीयतेपरिवानयःस्व
न्छुणाः सर्वेयानावित्संस्तामांस्तुभ्यिनिपयामसव्यमितामापनकतंस्योपाणविभागारतिश्चवादूस्यकोणाचमाउकवर्णक्रियतेनेनपा
वडुकेसत्वनक्षायितिनावतरलनचेतिननश्चुमिद्दोपिरुक्षत्पपोनेनेवावाभापदकोणमपुच्चेपार्थनाउकणपविधीपुनरीतिमारे
वमपामव्यमन्यनामांपदरोनतुलनक्षेपीः पदेरुपात्रिः प्रतिपायोननरनुमत्तीनापवाराभवान्यवाच्छिणाणामवर्तीतिकुतःप्रस्प

कै॰४ पत्रपस्मानेनत्रिवानंनात्रिमित्रात्रपुनर्तिनिवनमाणि वेत्नित्वकथ्यमिलर्थः अन्यथा पूर्वेत्रेतेस्यन्येनिपका लिसे तुरूपद्दतिमस्मानेनपी
५४ त्रिमित्रिसेनेनपापाहूश्येन एवंवरसामीति एवंचा त्यामामीमल र्थः तर्रिमित्रिसेनेन पूर्वेणसात्ताहिरितः त्वम्पपाहूश्येतेनतुरुकाणात्र
पूः कः चपाहेरिहि समचयपमयोतकः प्रकृतमनकर्थनितराक्रियमानेस्यारिति विवानि तेविकेविनाहूणमनीतिरमनूरिताणादन रौ
नस्मिनसवेनानापाणमवोपुरकृतिभावः अथवाप्रवेशनतेयोगविभागाणस्य भाष्येन तानरेवचकर्मेणाद्यमानुकृपेणमितिकृततात्सा
[redacted] नेनर्थपत्नतलस्यपाणाबधीतः स्यात् तत्र कर्विमाकमिपमपो ः कर्विनेकार्थसमस्यपारितिस्यापात्पपपसेक
वचनस्यपहूरणंस्यात्नसम्पानिसमात्नुरुपवर्तेनान्यसपतत्रणाणमिमितेपेषाचएकवचनपान्तापुस्परस्मरोतेवं मस्मवनीतिमत्वाहः एकार्थमह
णंचेतिपरिपुर्णतत्रनत्राप्नेनावकरस्मारिसिभ्यमितिमन्यते एवंवरूकर्यमिति अन्यथाणनिन्यमिनिरापहूणपहूणारितिभावः अवर्थमहणमि
ति उभयपत्रानिति हूणा येवं मवत्तितन्त्रविप्यमेरेनकावितकत्रिमस्यपहूणंकाविरहकत्रिमस्यकविरूपमपोः अथवचनात्मस्पपहूणं
भवतीति कस्मान्तापश्चिते उच्यते अन्वर्थमहणमसस्यस्यवहितापत्तिपत्निर्भवतीतिनरेवाश्चिते एकवचनेरतिचमयपपनात्हिवनुर्नानपुस्म
रस्मारोस्ममामाप्तिकाणंविरेशपणंमकसमानिवाप्यतानकर्मसंवेचपर्हीहकार्थीषिपीनापेपेरुपेनेपम्मरस्मरीतेपोणरेत्याविसर्थः राम
मूमपूह॥ अनारेनारितिषपायाषसम्करसमारिपहूणंनालितयाणंगणमनिमिनंपचत्रसेकरतिमचार्थीणपणात्मयाकमपिणिमुदे ५४

हतित्पहनंगणस्पनिमितंनहरतिकर्णेहरत्यत्ररकारेशीनभवति एवंतुरिहतेनेमपुरापेणमंताम्निमित्तेंनतु॰ ष्मात्रमितीकारेशोनमामीमीलिषा
वः चोवतिकर्मितं हारीनां चेतिदृशैपैतेपत्वंहैनाणमस्य मतिपणरति तेनाणपारेशोसद्भवतः मर्त्यवा हेम्परति हेपंतपर्षपोहेप
स्मारत नेपारा लिनर्गाकृते हेमनमितिमविप्यमितापैनलोपविधानेनमवेत्राणिसेनवकर्षणापापांचेतनतरहितिविपपसर्वेमकृरम्नुवाचीसाम
पेरेनविगहः कर्तव्यः हे मवेतेमाधुहेमनमिति अत्रितिमकतिमावातरितोपाभावः हेमनहेमनिति समस्यैकवचनस्य उरतिमनुपीमुल्लोग
नितुचनेतिः संबुद्धोणितनेनोपवाजिपेच अपा ष्याहूतिमत्रासेचमसास्यानेनणाहित्वेरस्मकहप्तत्रपपिरहेमनेहैमंनिकेहेमनतिमितनते हेमन
डेरस्मनलतिहूपनमितितिमचतिहेमनाचे सनेनत्नाहिहूमंतिकमितिममेवंविधपः हेरमितिकस्पनरतिहेपनशहारत्वणिहेमंतमितिमवति
भायांपानुहेमनहेमंतनहरपोः अनत्वणिहेमनेहैमंतनमितिहपहूपविहंमिधुतीमिनार्थः मतेणसर्थः कापाविपहरिति पृथुमनोत्मसमा
चैयारस्मतेनवृथुपृथुतोर्गवरसाहूः कार्यचेपोणि स्पनेर्थमितिमापवारहूस्पचिरगतरस्मचमातत्वविपासनारमर्थः कतांगतरतिसूनेनसापहा
हूः परमायावनेश्रयपतारेचपृथुनोम्मिउत्वाविषाशरेस्मेवनुमातमंतिपातेनेमावशाहूलुपनमोवसानमाचवा चीनतुकालविशेपवा वी
तितरपेहूरपहणामपृकामितिमाचः कापमोहूरति अक्रोहूपतेनस्मरस्मा स्नारेशहनेनोमिरिहुः संख्याविमापरहेस्मा हस्यै नितापकारे करेतिग
समासः कापताद्रतिमापिहूपेनतत्र ासमप्याप्मितिपमेणोपत्रकृतेमापरतिमपाण्मकालवनपाणपारत्यपमतभावः अनुकैतिपकाल

कै॰ ४ ततेषुक्तात्तमाश्रयस्तेनेन परात्वस्यारनिमाद्रुः सो यो समयाद्वेननस्यारौ नानादित्यादिनिवंद्रुणसंज्ञानिमित्तस्य योः नारेवाउभ्यमान्योऽप्यस्युयाद्वव्रत
५५ दिकृतेस्युणरोऽग्नुनिमित्तं नत्वपूर्वनरतिनस्यादिस्यर्थः परीतिपदंतस्योकस्यनिर्वीपमानत्वकिंकृतेत्युपदंतेनत्वाचात्रामीतीस्यर्थः शिक्षा का मत्वं
नतचनविति शाब्दानिपरिकाधिकाणात्वादिनिपरिकस्मैवनद्विरोस्यवोप्रकृतिनेनमायनतनुमुवंनस्थानिभावः। हेत्यानविपितिरोधात्रापूस्याधि न
कालवाधिवारभ्रणत्वविताया: सपम्याः अवणप्रंसगः। समानाश्रयत्वनिमुपोवानुसारिपरिकपोऽसिसपत्तकृतनद्विरोस्यातितिविषप्रयोजिप
दिकसंततकसमुदायांतर्वर्तिनुस्यात्रिकोपलेकत्वादितनिवेदयनिमित्तस्यमानाश्रयः अत्रवेतिअश्रयपारामुपरस्यपत्तगात्मपन्नात्रापेतनी
रंशणत्वातभवती स्यर्थः। अभ्युतीतिमानिपरिकातनस्यपोस्याद्भिस्नुविधानानुतापकालिमकार्यनिपत्तः अकीतः ततेयस्यपउत्स्यान्नविव
भवस्याभावंनतनुपवतंननस्थानव्यपारामुपरस्यपमपितुकृतनद्विरोसस्युत्राकानभादिमुपस्थानिकल्पारभुकसमपानाश्रयपनानेवाभ्यनरस्य
र्थः एतचहनरं तादिस्यमापानुवृत्तिमनंपदस्थात्यनै अत्रचमयपदति मान्कतद्विरोस्यंचः पुंसतकः यस्यपोनातीस्यर्थः। कथंपरिति पदस्य
स्थिविनेनसमर्थस्यपकतित्वमनुपीपतेनरामुख्यानिपरिकाधिकारयवद्वारिविकेयमानेनयाधानिपरिकास्यमकृतित्वमतिपारंनेप्रयोज
नेपरकृंततकथंनविकत्यनरतिसत्वः परिहाराभाह समर्थस्येति समर्थस्यविधन्तंतनामस्यपपकृतितिनेनाश्रितमानावपद्यभतेत्यायानिपरि प्रदी॰
केरद्वारिवेनभवतितनः समर्थाटेवप्रत्ययोभवतीतिमानातिविशेषस्यर्थः कर्थाद्युपरतितिविमक्त्यंतानामस्यपोसन्नावाश्रीयमाणामावविभक्ति ५५

निमित्तानि कार्याणिमितंतंगनात्रसमानुवंतीतिनव्यवर्तेवहेतुमनन्यपोऽयमनास्यंव स्याणित्यमस्यपः सुकिकृतत्वरति। कृतावृनमनसंप्रगिताव्यवि
सत्वादिविनिमावः वर्णाश्रयमानभसंज्ञायाः मस्यपस्यत्वगोत्वाभावात्पद्भावादिकमनिमित्तंहलुहीतिनलोपसमसमपनलांतेनयास्यादिसत्वमन
ते यत्वादिति हावपिउदुः लोपोमिनिस्मेसमननलांतत्वंतेणनिमित्तंविहस्यतेनतरनिसमिनित्नलोपोमिनिसुर्तिनभावः एतावनाण्वनविवि
हिंणोत्कवाभनरसेनरनाश्रितोऽके एतरेतुनाश्रपत्वेपं अन्यद्यंतोऽगनात्वतनातपद्वावारपोनिसमपितृक्वावाद्यंनतनुरूंपरनिसंतांणवनिप
रवित्वपोनितोविमक्तिपातेनेपांविधः पांगेपवनलोपत्वमिति अत्रादिहिवोतितनमवृत्तहितोविनुहिवितितनस्वांतवैनलोपस्यादिह
त्वारमहति: नहितेनकृतोऽकोपिमुविधित्वाननलोपप्पासिदतहुकृवर्वतेनतोभनात्वनेलोपाभावः अत्र गणादिषुचादीनां
मेपितापात्रिसंतोपरत्नहणस्यात्मानेरहृत्तोपरस्यमनकृणात्मसविकालेत्वाश्रिमनानायर्थायपुः किमर्थमिति अस्यपार्थवशो
नापिधानसामर्थ्येनवसमर्थविभक्तिलेसमनरनिनविरवोऽपिनकर्तव्यर्थनभावः तेनत्वायर्थतिनतुलाधर्मप्रिनमयपनिवादवनपयोगाढे
परतिकृतलवनमः इत्यते अतोणाविकोधाधिकान्त्वाणुथेपर्यंतापस्यार्थनिहस्यात्ववार्थयाविभुमानेपुत्रेयाधिकाः स्वार्थेष्व
निमितार्थपरिग्रहार्थः। वावालरति स्मुपन्मादास्यारावपिंगादस्यमनताणात्वानभसपभंताः तत्कृतमिति उपयोगफलादिकि
याभिकमात्रनिमपमंते नवावयुपमिति अर्थनिर्देशाकारणवादिमाक्यनिपनिरे वेपवयमानुभ्रितनमनमिधानमित्यर्थः अपवादविधा

कै॰ ४ गार्थमिति । स्वतंत्रो णविशिष्टपदार्थं पदान्तरापेक्षया स्वार्थे तेषु सामर्थ्यं संपन्नमित्यर्थः अपि व्यो कर्मापेक्षित्वेऽपि निमित्तत्वात् कथं नित्यस्य कर्मेणेत्युक्तमिति
५६ कीर्तित्वार्थस्य प्रयत्नकृतत्वे कोपकारि उपाधि व्यापारनिरपेक्षत्वात् दितिवासः स्वयं कोऽर्थमात्रान्वेषणम् एवंविति उक्त एव प्रत्याख्यानं प्रयत्नपाक प्रतिपत्त्यर्था
वान् अन्यभेदेनेति भेदे साधारणस्य वा पदस्य पापविनियोगासंभवात् भावो वारितमिति भावः आने स्यमवरिति अर्थभेदे स्वभावेनाप्रयुक्तं यत्नजकाराद्युपत्तिकरणाद्व
ऽपवर्गस्य प्राप्तम् ॥ पदमनुनिपतत्त्वाद्याशाखेपमार्वः स्वतन्त्रमवरतिभावः एतत्त्रिकर्मकोणेति मृत्कृतसंप्रदायपेनेति अत एव तितात्पर्यमीपस्थापात्मावपव
वान्वयनात्तन्त्रश्वरमिभावः एवं दर्शयति तत्रभवा विकृतोऽदविधिरीपमानः शापभवत्प्रत्यपविष्यमीत्यर्थः ॥ ॥ कोशादिकृतारतिनमविकारः स्वत्त्व
कारणस्त्वप्रिरंकृत्वं अग्न्यादिनिति कृतताकोशादितिकर्मेव्यं अर्थान्तरपत्त्विविति कोशेपदार्थस्वलौकिको यार्थः सत्त्ववत्त्वकरणः सर्वे
नोपपद्यते लौकिकोऽर्थो नान्तरीतः स्यादित्यर्थः अन्यदरिति कोशेपदार्थस्त्वे एवं स्वस्त्रतत्त्वनत्ताकोशेनसंभवतीत्यर्थः नेत्वकोशस्य
कारणत्वात् कार्यात्केवकार्यस्पयंभवात् कथ्यमर्थोऽनुपपत्तिः नेपरोपः लोकप्रसिद्धार्थं वाचकेव कृतः स्यात् नहि कार्पीवास्यापालोकः को
र्थकारणपोः संभवत्क्रियापेक्षमावाराध्येप्रमावयवगच्छति किं तर्हि स्वकलितिकाभावे अर्थश्रुतिलौकिकोऽर्थो विकारेप्रत्ययविश्वासेन
शाब्दिकानामन्तःतनत्वादुक्तिप्रकोपभवतीत्यर्थः ॥ ॥ कलाप ॥ ॥ कलापिप्रह्वचरितमिमित्तकौजपदाः कलापिनो नवेति सकलापीत्यर्थः एष
तमभवः बहिकाकरमिपद्याकाकवातिन्तमकोन्वाधिका निरविशेषिपानथ्यातत्र प्रसूत्सापीत्यर्थः । तत्र ग्रहणं वेति

सतमर्थमावनमिति पतिमपोनतेनतवपदं णेत्कालसंवहरमविशेषकत्वस्यनतपदणसनिरहितविशेषानकार्यो नीत्यर्थः । गीता स्वयं कारणाउति च
स्वपीभावात्त्वेनरमिच्छापककात्वास्कलाप्यपीमुत्वादिस्पष्टकत्वो विक्षेपः गतेव्वाव्यपीभावकार्यं कृत्कानिष्पत्तिमुत्वादितिपदितत्वात्मिनन्नुमोति
परिकामेवतेननतेयावत्पूर्वाहितसुकृपाणांप्रहणं तनवविध्यमीतिभावः अर्थमत्त्रे किपतेतरानिष्पन्नप्रिपाशांयदेवं कृत्वा प्रियाह अ
व्ययीभावारिति अत्र कंहेंडरमावेति तारम्ब्रह्माप्यपरेत्वमसर्वेषायोगेनीर्धरूपस्य मकालं नवंनिपात्यते हलोकिकमिति अत्रेताविका
दित्वादुभपपरत्वाद्धिः प्रतत्वार्थमिति व्यपानो भगवाचेहितोपः अनुमीपरतिगृह्णारिपुस्मश्रुत्रामध्यं मत्वाणवाणरत्नपुसहितेनत्र पर
त्थिवीमसवार्तामध्यशाहास्त्वनतस्पृक्तातनोस्मत्रापिनवार्थं स्मश्मीपरतिपद्यामापारितिमीयपसर्पाविधि नानादि पुरुपथिवीम
अवाविनस्वमसमीपरतिपद्यास्मात्तमश्चातत्वाद्विपात्रे रसवमर्थागहारिपुस्पथिवी [illegible] ममस्यसमध्यम [illegible] ममात्रेरसुकृ अ
पाश्रोत्सर्गानिनावेतितउभाव्यमपितरेत्वेविविधात्यते बास्यत्रंगर्भीणाम्नारसमेरेवकार्यमित्यर्थः तमस्या अक्षिकाणपनित्वहति
कार्येणव्यापितत्वयपानननेपहकृतिकिमर्थाविनिपद्याविहितविधानत्रुमेवपदव्याख्याने पीकृपादानेकस्मात्तमभवतीतिभावः अपवारति
भागार्थमितसमपाणाप्यन्तारयोपवादाप्रभवव्याख्यानपार्थाव्यापृक्तित्सवमर्थानयोविकारस्मार्थः निर्देश्यार्थापादि अणादीनापा
दीनांवाधित्वारंशार्थोपोत्यर्थः भवार्थमिति उक्तोर्थो गौणमेवेत्याख्यानेव्यनाभ्यवपयात्रत्वपासुमेवमर्थादित्यर्थः आख्यानेहोऽप्ति

113

कै.ष. व्याख्यानतः सूत्रस्य संबंधविशेषस्त्वात्तथा व्याख्यानमात्रेण स्वसिद्धत्वादिति भावः पाटलिपुत्रस्येति पाटलिपुत्रः कोशालापंचालादिषु रसिकेषु
५७ नगरेषु पाटलिपुत्रमिति पाटलिपुत्रे व्याख्यानं तदेव भवतीति पाटलिपुत्रस्य पदः व्याख्यानस्य नामग्रहणान्न व्याख्यानस्य तेन सिद्धं तन्मध्य
स्यपत्रामनन्यग्रहणादिति सम्यक्भावः । अप्रदिष्टं भवतीति अप्रदिष्टपदार्थेत्यकन्तुवाच्यत्वेनानुव्याख्यानस्य वाचीति तन्नामग्रहणं तु कृतं
चैतस्य स्वेच्छतनपदत्वकृत । कृतु कृतनुपपत्तत्वरूपतः पदार्थपदत्वानवयतः । कृतनुग्रहणमिति तत्तावत्कार उतिपुव्यादस्येति । अत्रचेति । वृत्त्व
वचनान्निर्देशात्स्वरूपग्रहणे निर्दिश्यते तनविधिः स्यादिति भावः पादेति निर्वहति सामपदार्थाभावात् शाश्वतत्वेनैव द्विविधिभावः तस्मात्तेषां
मुख्यत्वपदग्रहणाद्गुणभेदाहृतपादान्ते ॥ ॥ विहृता ॥ ॥ बालकपदस्य निर्देशात् स्वरूपवत्स्वेनिर्दिष्टः तेन सत्तवतुल्यवर्ण्यवालवापदस्यादि
पानेपथ्यादित्यादिगतो विस्तरवर्णनवर्णसारेशोपद्येनेतान्यांतु विस्तरवः शास्त्रः स्यादित्येतत्तादिष्यते पदार्थस्य भवतिविवरणं शास्त्रानुगम
शेषस्येव पर्वतादिभेदो धम्यादिवाचकः स एव वाचकत्वेनेत्यात्रीयते तस्य पर्वतेतिविवृताशेनमपिसिद्धं तेनैवेति तत्वं । अयं वहे तस्मात्
पतत्पूर्वपादे तादिपूर्वसिद्धिर्भवति वर्णानत्वमेतानाशवाणमीतितत्त्वं । नित्यवहृदेति अत्र विवेचनावतत्वमिति क्रमणस्यपदविवेचन
ष पत्वादिति भावः । प्रविष्टाकृताशेनानिष्क्रमणादिर्भवतितथापि वेतनाश्रित्यानानत्वं तेषामिति भावः अत्र वेतनेषु पदार्थेषु द्वांत राम:
व्यासिलक्षणकार्यदर्शनाद्वेचनेनेषुपिक्रियाया अवहाः नवपर विक्षेपवत्क्रमणं वा पूर्वक्रियाप्रतिहारमिति निर्देशः ॥ ॥ अविश्वादा ५७
मतीतिदर्शनात् अवहाराभ्येवेनानापादिफलनेवतिक्रमणमस्ति एवं तर्हि कारणस्यापि कर्तृत्वात्क्रियापारम्पर्यमिति ॥ १

114

पिकाध्यरतिनारत्वेत्तनुर्वी व्याख्यापिकापिधानापदः पुनःपदत्वस्य वहूत्वेनापवतीत्यर्थः । गोत्वमिति वासाभिमतत्वादिति अभिमतत्वादेतत्
वैवर्ण्यवाउ च्यते तत्त्वं धारे कोऽभिमतनो रस्थने नित्यत्वम् स्थानादिप्रविष्टिकगणसाध्यनेतरेशस्यैवस्यविशेषानुपपत्तेः तिवाले नावेति पत्र स्वप
वमतिसमतस्यनिवासः पत्रपूर्वं वेदोऽथवा नापि प्रतिवेशिमतत्वात्स्पष्टः । नित्यासमासहस्वपीत्वाभिमतत्वे देशोऽस्यैव तेनानुपर्वेवेतावे ॥ ॥ बाधु
देवानामुरेवणपरस्यवापुरेवेत्य अत्र अवेता अंगत्वमाणे वतान कृमिपत्वाच्चर्यो तदेहुपरत्रयो । सिद्धत्वानन्तरः किमपर्थमिति तत्त्वेतिपातात्वि
न नि अथ पूर्वं हि तेन पूर्वं नित्यपदत्वं सत्त्वादियुक्तापत्रापर्थापिसर्वेः । अंतेत्वेलितित्विसः पापान्यादेवतानाविशेषपरत्वहेतुरेवोपरपरत्वार्थः । पर्वतोनप्वर्ति
देशेनपदत्वोऽयं पर्थान्ताप्यतेतन्नतनपरितो नूनपरत्वामितः कृत्विपाः नहापितन्नपदत्ववचनेनतनपरत्वानितात्तरेनपमानत्वेतोतानतनप
दैवत्वादिभवतिसोऽस्यभक्तिः । सतत्विपतिपुरपत्वात्सन्यानमपरोभक्तिः एषस्यांगकर्तृत्वस्य स्वस्वहारयीनिवृत्तमवति एवमपाः कृत्विपाभ
क्तिरप्येसत्रापि भवति एवं स्थितेत्यत्रअवेवचनमितिनित्यत्वापत्तिरूपनावेवचनेनपरवृत्तिनितामप्यमानितरेषाः क्रियमाणः सर्वस्य व
विषयतीतिभावः । अत्र तिनिःस्रता सार्थमिति अत्रसतिसर्वपदग्रहणाद्वस्यपदस्यैवसावात्यादतिरेत्राः स्यात् नतुप्रहृतोऽपिसर्वग्रहणात्तुभवतिनि
ह्रीमोपदपीत्यत्वमित्यर्थः । दृष्टिनिमित्तेषु तुल्यादि पूर्वविशेषाभावसमत्वात् तञ्चेति द्विवेकत्वपोध्यावरपदार्थानिरेषाः पवृत्तोनिद्रीमार्थः
नतु वहत्वेनवतमदारनिराहंभेराभावात् परस्परनिमदसापसनिमित्तस्य गवसणमात्रहत्यरस्यमरशेषानिरेषाः तत्पस्यपातितेषाश्च वी

115

कै॰४ त्वेरितिरहेतेरपसमितिरहेतुतकोमन्येतिस्पृ॰ तेनयपदेवीवचि॰ भक्तापानेस्थापनत्रेवावत्तेतेकरणेवा। तत्राधेऽर्थेचस्यपीनरपयतेऽद्वितीयेतुप
५८ ञोनुरेणमिरहमितिनिमत्वादमोऽन्यरहणमिति स्वभेत्यापरनिस्पृशार्थरीत्यापनितिचामेपवर्त्तेत्यपितुशर्म्मणापोक्तंकाद्कंसोऽपमन्यणमितिच
पोगेनरपनरस्यर्थः॥ नित्यानीतिकत्रेस्याणानेयापिनिना॰ वात्यसाचितिमहाचनपारिपुवर्णान्तरवांक्रिनागपुनकस्यस्यपुपः
भक्ताणिनगपोहरार्थेनसत्वाद्राशृचनोविरचतीत्यर्थः मदेरादितिस्थानुरश्रेभेरादित्यर्थः गतस्वकप्तारपोवेरात्रपत्याः कन्नीणयु
नतुश्चितापाणवृष्णुशम्मोरिवतद्भवकार॥ तनस्यकरस्यपिकतेपघरत्स्यचामिहः पुसपदनिभावः मानृगीनिमाद्वेरणमच्यमतः प्रकाशि
तेत्यर्थः कात्यापिनेणितिसणग्रहणस्याधिकविधानार्थत्वाद्रहारप्यचाणभवतिहिविधेवेदेपो कंररस्यनेपानकतेस्ककतेवापन्नकाणि
तेनेनमोक्ताधिकाराएवककपादिम्योवक्ष्यमाणस्यपविद्यौ ने का नोविषयतंकाशिग्रहणमितिकातेनः क्रिपामामान्यवाचिनात
सामान्यस्यसर्वविशेषेषुसमवायात्स्यपवमितिहकारणात्स्यतेशिम्यशिस्याणामपिविशेषस्यसहारस्रीनानतयाक्रिकारंभः कलापिवाशप
नयहणमिनिवेशपायनोऽन्तेवासीकलापीकलापिनेवाक्षिनोवैशंपायनोऽन्तेवासीतिमिनोसिद्धेरथककलापिग्रहणतस्यहकारायहणेतेलिंगं
नस्यावैशंपायनोंतेवासीकच॰ कंठत्वेचारसंस्याशपनोवैशंपायनोऽन्तेवासीचरसंबंधितिमिनोसिद्धेशेनकारिपुणिसंर्थेस्वरात्रापनयहणं
मा माकिप्यपग्रहणेलिंगमित्यर्थः॥ तित्तिरिणेतित्तिरिणापावनुपावलगभवतिनयाकंठेराद्यास्मणार्णसंयोक्तं ग्रणानुस्पकालत्वादितिशाय्या एप॰ ५८

पनादियोक्तवीस्मोक्तकालत्वादित्यर्थः॥ कृतेपोगविभागतस्मिति॥ मेत्तापोकृत्वालादिभ्योत्नुतिनिपक्तेविपकक्थ्यमित्यर्थः॥ ॥इतिमाध्य
करीयवतुर्थस्याध्यायस्यततीयेपादेप्रथममाहिकं॥ ॥ तस्येदेरस्यादेः॥ ॥रदेमाराकोर्थः यतीपेनतमिस्रेतेन्तस्यपृथगागःत्वर्थः मिहेतिमिय
नपवर्धिन्नापोगयष्टीविधीपतेतमिस्रपस्यपरस्यर्थः सर्वेवेतिपागिनीपकोत्पापनीचैनत्त्यामरत्वर्थः पाणिनीपस्यामेरेवरत्वसेदमनेनरमितिच
सपक्षमेणः मिद्वेतिति अमतिरिकेतेप्रस्यपांतुमानमनेतारिपुवामूधितिस्यर्थः प्रत्ररति तेनाप्यमीपतागिन्नवेनेस्यवस्यपामवैतिनत्वेनेताशरिपुप
माननात्यरतिपत्राद्वेपणपारगावेस्तापपर्थस्तिरेशः म्यादिति यथाप्रत्ययपरस्सौरीनिसंततपायोगमार्थनिर्देशाः मंवादि चपितिततस्वर्थवाति
द्वीपितित्वारीर्गानिरिकतेयेमिहत्वात्रविश्रेरूप स्वायोग्रमितिनिस्पथिवितेरानिकिप अत्रभोविनापपर्थन्तादिशिपस्मकर्षकः होताप्रीर
णोनेतप्रगातोशहमापीरर्थपसंतपापरमंतापापावस्थनालनात्मावः आणारीतिगोत्रपणादिस्यचापनर्थनिर्देशाः तकोपनिर्देवार्थक्षपसादीनि
मंत्रेमिसमिस्केनुवोपः स्वराशीनापघनपांतनासिस्यतात्स्नुतक्पहेनोपरशीनात्रेसकमितिरवेस्पामितरः वोप॰ सोत्रमाचनिरेवायसपकयचेनेवि
भन्नेमतानोवेकानुपः पक्कोपहारेणचैतनचनिपारपनिपर्थयतमाचेपसक्तिन्नेतविवसितेनेतनपनिपोगिमापेचपस्यार्थस्वेनपसनुपामिनिमात्या
श्रमसपोतारिकोतरविचयितेन सयाककोष्यपग्रहणामिति तेनवोपेपिषमपामिस्युपतिनेपस्पाचपपातंशनेनभवतिनिगोति निर्माविप्रतप
सपोतिंगणावरेणोन्यते वैर्ति अपाणितिपः सतेपुपारस्पाद्वेकोपुंवसेतितिगोत्रेवुजिस्पामोगावधिः स्वयमादिरवनिपानिनारपस्यार्थेकुपिनत
तजिपारदाशासापणापारस्यपरपभावः पेताविकागातंगोत्रपस्यपंतारिरेविधानेस्यायर्वेगिकस्यणवकेत्पइति कौपितनरहालिपरादाणास्य

कै॰४ स्यापाठिनीपत्वात्। अविस्मो नु विनिवृत्तिष्टादिराशृविद्दपेक्षुपस्य च कर्योस्त्वनुन्नस्वस्य स्मिन्नत्वे श्रायर्ते॥ ति कानां चर्म्मस्त्रात्रापेनेस्यवांर्द्धस्य
५९ थर्वगणादेनस्मिन्नीस्यादन्तेत्रेति पंरेसूयर्वणोभीक्रमापर्वर्णस्त्याल्पन्तरेवाश्र्ववगि॥ कानांस्त्रापेनस्तुंनेष्वमापाश्रापेनरमायर्व्वणादरत्वांस्यवर्म्महृत्वा
वर्णानादस्यत्वात्। यर्वणवादेनाभिवास्तेनने वेरानीमितिनिवेणाद्वन्नोत्रा पयोगतिवचनात्स्यत्वे त्र्यस्यपाभावादित्यर्थः॥ तस्य विकारः तेपिक
निहृत्यर्थमितिविकारापत्रपववोर्दारपोमान्त्रवृत्रिसेवमर्थेनास्य ग्रहणमित्यर्थः कर्थंर्वति किमर्थविकारानन्तरामुंवंतिस्त्र्ययत्नमेरप्तिनिवृत्तना
न्त् पत्यर्थविकारानरामानांनस्यग्रहणेनाभिहृत्रि॥ किमतेनतरा पुनरपिनस्येरपिस्यनेनयाश्रुवति अथ्यनमेरमिस्यंनेनयाद्यानांनस्य ग्रहणेनभिहृ
त्रिः किमपनेनरामोनोपपपंनेअत्रपार्थात्नारण्यपोगस्यतन्त्रेवचनान्यर्थात्वादितिपत्र्य॥ नस्येरेवमात्रादितिनस्यग्रहणंघारिनवश्यमनस्यग्रहणास्य
निवर्त्तकंघारीनपिनिवर्त्तपनि॥ नत्रिवर्त्तनमापर्थ्यात्रस्येरमिस्येनेनापिविकारापचपववेपोद्यारपोनपर्वतिस्त्र्यम्यात्नत्रिवर्त्तनमन्त्रर्थंकंस्याद्रिस
र्थः श्रावीव्यनरस्यवश्रिविकि॥ याश्रुवेणात्वणारीनावविकारानश्रुणारपरस्हंकंधंतेरतिविपर्थवोनवेरनीयः चारपोनुवर्त्तनोश्रुणारपो
मानुवृत्तेत्रितिा। किमर्थमिति॥ मर्त्तमेवमन्त्रस्यात्वेपः॥ वावनार्थमिति॥ नस्येरमिस्यवाणादवोचारपश्रुणापपवारा॥ विहितास्तत्र विकाराव
पवपोमौरपएववपश्राम्यु॥ तरपवारावारपोपायवत्रिसेवमर्थमिरपत्यते॥ पेनस्मिनिस्त्रणद्स्यर्थः कर्थंपुनरेतितस्येरमिस्यस्त्रात्रस्य
विकारस्यस्पएवर्थहुर्देशास्तेनविधीयमानोणत्रस्यपोत्रपिकस्वर्थविकारापानेनवारीनवावृत्तरितिपत्र्य॥ नन्नवीरनित्र्यमस्याम्नि नद॥ एम॰
यर्क्षमत्रेनिकारोपितस्येरपिस्यत्रात्र्यवायुत्रेयामवनोनिवारपः वायुर्वति॥ उत्सर्गेत्वेविकारस्य प्रकृतिविशेषामंवंधारपनिदिष्टापानिमानेति ५९

न्वाहित्यपोणविकारत्निवरूर्ष्यंनत्प्रकृतिनिशेषसंबंधवएवविकारस्य प्रकृत्वात्वोधः स्यात्नप्रकृतिमात्रसंबंधन्नत्रुपपोगाद्वैषएवस्या
त्न यत्निनुपोगविभागेविकारस्यात्प्रिश्रनुपपोगारशेष्पत्वानघारीनामपाशि॥ श्रथास्यनुमानमेववाधेनिभावः केपुनरितिरोषिका
णामितिनिर्द्दारणेषष्ठी अपवंदेरेगिनिवत्यमाणेरणादिमीत्यर्थः हृत्वसीपारितिहत्वगरोत्तविषयस्यानिसंततस्येस्यापुरातःमीराशेपि
कत्वेनोनिश्चासनत्वेनात्यान्विकारेनकत्रिदरणपवारोमीनिरुकं वाधित्वाणेवमयत्नित्रहात॥ मेररेतिकर्थपुनरेतिं इत्नमीपाद्वगिस्यपपण
स्वापवारः कथमतेनेवृराकोवाध्विनंजुगामात्मत्वार्थएवस्यारितिपत्र्य॥ नस्यग्रहणमसामर्थ्यादिति॥ वाधककवाधनार्थार्दरणः पुनर्वि
धानादित्यर्थः तस्य ग्रहणमेवानत्मार्थमितितत्सामर्थ्यादिसुक्त॥ रत्यमर्पादिकारणोत्सर्गोवाधकवाधनार्थएवेत्यर्थः उत्तेति घारी
त्रोपाधात्मान्नस्यग्रहणेगुणोपाक्तनेनिवर्त्तमानेपिनिरहतिनेश्राध्वातेयनिपारपिंनुनहिपणानुपापिपधानंभवति अथपवेत्तेनिस्त्र वप
वेदेपारीसोनिरहनत्वारयाणेयोषष्ठिहतेयोयश्वंगारत्यर्थः पारतिपुत्रकारनिपारतिपुत्रयावपवारतिनस्येरमिस्यवादेरोपवंतीः घाचा
मितिवुत्त यपट्त्वगेविनिपपत्वस्वर्थः शोधिकेपुनिरवेषुमापामेनविधानमित्यर्थः अथामएवरहरेनिसहहेनिमपर्णामातश्रवरार्पादे
तिस्यपवनत्रहस्यनुकृतार्थात्मत्वाद्विशेपारतनमपरोः कोपवांवृत्यपमववारोपितिनिशाकमपानेस्त्रत्रमपानस्पनरत्यर्थः अपवादरविपनिषे
धादिति॥ वक्तिहरायुद्धापवादयोरणमपरोः यामोपरत्वात्नमपरमिद्धिनीत्यर्थः हरानीमापकारः पत्रेवीपेवहिंमीत्नतिपारपितुपाद प्रत्नवरि

कै॰४ नित्यसमिति । वादीनां भिहनिरुक्तत्वारप्यमणनिपवास्संघापनुरुक्तो हि पोगविभागोनर्थकः स्यानतस्येरविसंनेनैव विकारोप्यणादीनांपा
६० दीनांच भिहत्वात् अतेनिपथारत्वसीमाह गिरः गिम्नाभिहन्विधाय मानोहि नो यो भवतिनप्यपवारत्वारपमणातांवेनेव नीपकस्यायामः
पेक्षत्ता पाशति । तत्रोपस्थानपासत्वारस्याणकस्यकत्तत्वानपत्वानत्वा आः पद्या हत्तीनां विकारइति तस्येरविस्यणप्रथमः मूरहृ
रधीतिवृत्तहितीयः । मदइरस्याः कतिनितरनीयेनेनवा ध्यतेवान्ता इति हतिदाहस्यफिरूसत्येशुविकस्पेनानोरात्तत्वविधानाद्यवेस्था
पुरात्रतत्वारएयहतेउदात्तारे श्रुसनः पेचतुर्थारतिपद्यात्रिगतौनां विकारः त्रैगर्तैः इति त्रिगर्तेशद्रोवद्धवीहिः पर्वपरमतानिसो
णपुरात्र श्रुत्याणप्रथमः तत्पदत्वतसोवृत्तहितीयः गर्तोत्रापरत्वतणवृत्तृतीयः नरवधियहणविहितोवृत्तचतुर्थः । के
विरूपामुतिपथाकूर्मौविकारोहंकवरीतिश्रुत्याणप्रथमः तरपवारयोरहहरधीति श्रीरहैरीहनितिवृत्तहतोकास्यकत्तयोस्यतोहितो
यः तत्तः कोपधारणिनिवा कन्नादिपाण्ठहणात्तनीयः मनुष्यतत्स्यवकोर्तृतीनिचतुर्थः पूर्वमेवाणीवाधनेनत्त विकाराणांबाधतेनेनवत
पात्वाहृत्तवाध्यतेतन श्रुयात्रिसत्तिपातेकोपधाच्छेस्यणमलिपमपते । अपंवमार्दतिशोध्यिकारइतिशेषः श्रुमध्या प्रार्थयोविकारः प्रा
हणपयरितिपमदुदृत्सेवात्राणप्रथमः तरपवारः कात्वाद्वतितिहितीयः । कत्वाणतीयः प्रावपणपरतिचतुर्थः विकाराणंपंचमः एम॰
निसंदहेनिमपरूपष्टोभवति परपीतिश्रुत्यपवेवयात्रणपार्थविहितेस्परनिपकृतिविशेषाहिधीयमानोणातनस्मारवंशोविकाराणांवाध ६०

कोत्ततपकूलंतत्रात्रत्वपनेवाभावादित्यर्थः श्रुत्तमिति योरनस्यनुदात्तारेश्चेतितत्वद्धपविहितं कोपधाच्छेस्यणवाधिष्यते नतुपदपरस्मपदेरेवतुपर
त्वारणवाधिष्यतइत्यर्थः अवपवे कतिनिरेशोत्वनांवेनिपधपद्धिशेषिकनित्त स्पर्धात्वपके तथाधिनरनेपेसको विज्ञावदरणादपविस्रहाः भाप्ये
नेमार्थिकविशारादिलमिलेवंधायेन हके श्वेत क्रवतीतिकूवलवदरथात्रोआमादीनांचेतसामुरात्रोतास्पांगोरादित्वात्तईपस्पदस्यैनिस्य
त्तरात्रुपदमेकवर्तविधिनिवचनादि हत्तात्तरात्रादित्यरूणम्ध श्रावानिपदिकस्पविशेषणत्वात्तस्पर्योग्रहरहादूडावर्णास्पादूत्ततोचपम्प
४ पत्निवेतत्संयत्यपार्थमितिनिवेतितिम तत्पुत्तत्त्रौमसंशेक्तुत्तमानतरात्रादित्वमम्पतेनवहहाहदे सेनेनविशेषः सपयोनुपतस्यपमाति
पदिकस्पहृहादिविशेषणत्वेनाप्रुपत्तात् तत्रीतिमार्वेकावरतिविभकेहरानलानमातिपदिकपोत्कधातुस्रोणांतोरात्तेनसवंशत
श्वरसंमनुपीतिमुण्यापरात्रः केवलाल्पपदणादिविधेतेरात्तारितीत्तलस्वतूरात्तादेः तस्माद्धि भवेत्त्वस्वरमे श्रागत्तुरात्तादित्वमामुपलीपं
हृदेमनिद्यान्तरतिमाव्यवस्थितत्रानिपातनस्तर्थः [illegible] इति अर्थिर्संगोपत्रिनिमस्यापस्यनित्वात प्रत्यहर्णाभिति पच्यपरत्वेभविष्पति
मेवेकत्वेतेमत्तरात्तेपयात्मातपरस्पररस्पमाइरिसेवमर्थेपूरप्रहणानिरात्र्थः ॥ ॥मयट्॥ ॥किमर्थमिमितिविकाराणयपेक्षेयमहृतांवे
वैतिमावः भवयर्तिति एतत्पोपितेनत्स्मिन्स्मातिपत्नाविधानेनमयद्भवतितथाप्वारविधिपेपिपोमयंसंपद्यतेमयडेवेति योगाविभागःसत्पप
पोर्वाविधिपेमपरतरार्थः त्रितस्यत्तत्त नपोर्विकाराणमयपवेयोर्वानिपतन्सपत्वः तदंतात्विकाराणयमयपोर्वानपवर्गीतिसआर्थः किमर्थमि

कौ॰ ४ तिर्यङ्नेत्यपिमतंत्रमिति॥ हिंसनात्मास्त्रः विकारावयवयोरिति कपोतस्य विकारोऽवयवं वा कापोतं तस्माद्विकीर्णकोऽवयवो भवति कपोतादवयवसामान्यक
६२ प्रस्तारः कापोतस्यावयवेऽस्मिन् भवतीति इदन्त्वापयवः तेनेति तत्र स्वार्थं प्रत्ययविधानमित्यर्थः॥ इति पराक्रमोऽपि तावयवेन स्थानमन्यथा स्यात् पदो
विवक्षते तत्राकपोतशब्दात् रैवकमण्यथ प्रत्ययः स्त्रियां नास्ति कपोतविकाराणां नराणां कपोतशब्दात्तामानं विकारो भावस्यार्थः॥ तेनेति प
यदः कापोतस्य पत्रमिति विकारावयवयोः अपत्यामाथवादित्यर्थः तस्मादिति पद्यस्य विधानेनाश्वोपत्येऽनरानित्यश्वतत्रयस्य पारिमितिमत्रमयनीय
वैरूप्यपारिमित्यर्थं तत्र यथा वृत्तिमिति क्रान्त्यं अन्यत्रेति तोऽवृत्ति पदतिविकारोऽवस्थापदस्य तेपरात्वृत्ति पनावयवेन विकाराः नरारोऽपि पदत
त्यस्यपदवृत्तमपवर्गामिनुकः प्रकरणस्वत्याकिंदुवयपदार्थोऽपि विकारादिनिमित्तेयपरं निवपदस्य योनः एतान्यामम् कराणामित्यत्रांशेन तो वृकीति
इदन्त्वरूपस्यपरोत्युक्तिः तेनेत्यापावारीकारावयवः अन्यत्रेतिपाणिनीपल स्थितौ योऽत्र त्वमेव तत्र वाताणी निपत्यायणम्य विकाराः
पत्राशादिभ्यो वेतिपतेनतत्रेता हिकारोऽवयवोलुक्तिरेकारादयवः पाणिनीयस्य स्थितोऽत्र तत्रारम्भिमितिरेकारः विध्यति कामिक तेत्वनित्यात्
तत्पर्याविधिपाक्षेऽपत्यानुपपत्तेत्तत्वादिकाराद्यवः तस्मादिति पद्यात्युक्तिपाकाशी निमित्तमित्यस्मादनतिपाणिनीयमपदेषु सांशिनार्थेप
तस्मात्केयंविनुपेयः नैवदोषः अग्रेमामपिश्लेषणायमणोरकारोऽत्र भवितव्यं पश्चाद्वयोऽवर्ण्णेनेश्रुमः सः एकारपौनानित्यावरूपमा राम॰
वतोवर्णेनेरनित्यस्यापात्तस्यमित्यर्थः लुपाफलपाकेषु गमितिफलपाके नेपथ्यं तिद्दीरयादपः महाविनामित्यर्थः॥ याद्वपरमितिविल्वादा ६२

णपवत्वाचाद्यति॥ न राणाम्ना नोवद्यवाभित्यपुरातन्त्रादीत्यर्थःकौणपदन्तान्तविल्वाद्यण पाटलानीति पटलशब्दो विल्वादिः॥ अण्यावचेय
श्रुवकेप्रत्ययः तेनेभ्यश्चरीपवकृत्योस्यापत्यान्तरं पदेषु योऽहि निपमान्विकमपादस्तुतलोपभावः अवकतेरकृत्वरिति नहिनिकमेषमात्रमिति प्रा
तेनतद्दिनीयानवर्थं विपक्तिः आद्वेपक्षतरिण्यरस्यतोनेरेनववनेतेनपरस्परापादर्थपस्यपः मावाद्वस्त्वाद्वमावारिकोनिश्चः शारदस्वाद्वनेस
शादिकरतित्वयपरमपरापार्थोऽत्र तस्य वपद्व्यमानेवचनक्रियाऽस्य वचनकर्मसंपद्यते अथानिपरिकल्पत्वाद्द्दितीयानुत्पत्तिः प्रथमान्तमा
देतिक्रियाविशेषणत्वात्कर्मत्वं प्रत्ययान्तावर्तिति तिरोधानेनकारणमनततत्त्वादेनकार्याभिमत्वान्त्रिरंतात्पर्यविधिः॥ अवाक इहेति सकर्मका
नेकस्यवाऽपत्यादयस्यनपात्यक्त्वादिविशेषानर्थवारणातमोहितिकेपि वापकारः नतिवेतिहिकैवर्तविधानारनेकायकात्वंसमवा
तमेशपः आकर्षति श्लाकवानिककाः संहिताद्वासंहिताभ्यां तिनिमाणवर्त्तीयाणान् पदेऽवसिनिभिनायार्थत्वेषूने पायपा कमने॥
विपाशा नीवधात्येति कत्यपितिनिचत्रविवस्वतोयवरोपयाये तत्र्यविः विकल्पायेनस्य वर्णितश्वायपस्याण्यापस्यानतोरीयपथा येति
वचनस्यमित्यकंवेल्स्वविनापार्थस्वरिति हेस्थत्रविनायिनभवतः एकामहाविनापास्थपाविनापानित्यर्थी वर्णादिति तवांतोत्पाप्तिनियर
तांशतैकत्रावानेतादर्शिनापापदहापस्याह्णीतत्वादनन्तशद्वेतलाम्महाविनापानित्यथस्तोनमिवरणतेरतोनतोविनापानित्यस्तोनरस्य
मितिमनाह नेतरसीति रणः स्वामिपायवकाशपामिरेत्नहीति॥ निरत्रपवेतिपद्धिपणानिर्देशमित्यवैवचायस्यनिरतिः पाणतुपक्तिः

कौ॰ ४ क्तिपत्तरस्यारेपीत्यर्थः कृत्विर्मन्महरि इति प्रत्ययस्य योगसंज्ञो णिपि महत्वारी निष्ठा त्रिश्रुतार्थी विशेषणानि स्युरित्यर्थः भवतीतिप्रकृतेरुन्निनाव
६२ कानिनः शाश्वतिर्द्वितीयप्रत्ययद्वयेपरस्यार्थः ततोणिपूर्वणिमिदे नित्यात्पूर्वत्वं नेतलिङ्गे तेनात्र द्युकर्मनिवर्त्यं तेन तन्नोनिषाधिसत्वे नोपवार्तन्ना
दिघपस्यापित्वात्स्मनिरुक्तिः क्तिपत्तरित्यत्वप्रत्ययान्तात्प्रत्ययस्य निष्प्राणितिहेतोः प्रतिनेति। वक्तृसंहत्यक्ष्यलघ्वक्षरपत्तेउपसत्रणस्मारीकारः स्वध
वापुनाकृतेनानभिधानादिति श्वनेनपदपदिकाशब्दतत्त्वापरिहृता नेत्याद्याभिधानात्तपरीहृतानयवतिषुन्नाहस्यापिदृश्वोत्तेनसंवरेतेनस्मारत्न
नतेनानभिधानादित्येषपार्थोपकः इहतेशीति उद्गतमार्गेणमिषमाणित्वाविनः कपोतस्यारूपस्यहति ससांशतृतीयमाणितात्रिवितामावादसेन
संविकारोकोपानरहूनोनसिध्यतीतिदोषः कथंपतत्रेति नत्रापितौकैकपोतशारोदस्यपतत्रतिप्रश्नः प्रकृत्यन्तवपादतिपक्षेतेनत्त्वपोपपुने
ष्टकृत्यपः प्रकृतेर्विकारा त्वप्रमाणायप्रमानविकारात्वस्याप्राणपिकृविन्महतित्याहेनाभिधीयतहत्यर्थः॥ ॥कीतवत्॥ ॥
प्रत्ययमात्रविनिप्रदृः कीतेमोदिकमितिकीते ठमिहितरतित्यर्थः प्रविकारस्य ऋपिप्राप्नोति प्रकृतिमात्रादितिरूप परिकल्पन
स्याभिसंमतमोदनस्यविकारस्यत्रापिप्राप्नुतः आङ्गविनिष्काले प्राप्नोभवत्वादिरत्यत्वप्रवृत्तेः सिद्धं नकुपनिर्देशादिति तत्रैवानेनयनिप्रा
पने स्वगत्यहतेनपसारसस्यापरिमाणात्वत्रश्वनेनेनापस्थैव भवतिकीनार्थ पश्चापरिमाणामंत्रपथ्याचपरिमाणानस्यपः तथावि एण॰
कारेपिपरिमाणमंगवस्यप्रसूतेनप्रमाणान्तपरिमाणानुन्कीतेषः प्रत्ययः तस्मादेवसत्वविकारोपिभवतिनवकृत्वप्रमिति कीतेपरिमाणा ६२

१२८

दित्येवानयतविशेषणत्वेपीप्राणाप्रसिद्धेवन्निर्देशात्मर्दन्नासस्यपरिशब्दार्थोङ्गमयविशेषणंपरिमाणमहणमध्योऽवतीत्यर्थः स्मृणीते
कोपधान्निनिर्दिहृत्वात कौचस्यमितिकृत्वात्विकारस्येतिप्रत्ययस्यप्रत्येनिकाख्यमपमिति काष्ठ दास्याशुरानुवात आश्रमपमितिस्था
मणाद्वृ स्वमितिश्यारीरित्रिंशन्निमतोनशतान्नादिः गार्ध्यमिति एवत्पविकारस्यार्थः चेति यो नेतुरानारेरत्वेषुतिपरत्नोविप्रतिषेधः नति
णकौतिप्रयतुवंशेनरति नम्पविकारस्यत्रेवेविकाणामनवद्येनो छेषातिम्यप्राप्नमानोस्यदेवकोमद्गानीतितुस्प्रिवर्षजापिवापक
रत्यर्थः एकस्यवाक्यसामान्यसंज्ञापोपेनवापामरतिमापयानन्वनापारेतन्नापानपेत्पोचते वार्षिजातत्रिशत्वोदित्यमारुर्द्वकोमप्रहृत
भवन्ती तिकापस्मारैमाचकाराः पात्वादेशानंसोवतेनत्वप्रवारत्वादित्यर्थः नाणपनश्चेति पूर्वेक्रविप्रतिषेधाभावेपीच सिद्धिसंवसेव
राहमपमाश्रमपर्मिनिमाण्यनिलुनरपावेचार्थमाश्रमितीपूर्वनिश्चम्निमपद्वप्रस्रोगात सत्मादितिनिसंवहृत्यारिप्पोमाणिनरानिवत्न
च्यामित्यर्थः पैप्पेतरलोतिपृषेतरा श्रीपतत्यर्थः मात्रहान्निनित्रतेपुंडोलुडाभित्वापासेवरं पुष्यादिषुनारीतिकोठरेशःशोविका
णानित्यत्वत्रस्येपिविप्रतिषेधोपपसास्यपरापात्त्वात्कोपधवत्सणोणवाध्यात्यर्थः आइहृकृत्यति जारस्यक्षः सभासाद्योणाने
राजन्वारत्रराज्ञादिस्याप्रवृत्ति गाधविनिकपोतहारोन्नपावेनरतिमध्यारापन्वारत्रराज्ञादिः स्याप्तद्वारकर्णिसमवद्वापात्वातवाध्यमानत्वा
त्तयमिति स्वेनेनपात्वात्प्रपरोबाध्यमान स्वादिवर्रास्यानेनिव्यतीतिक्त्रिप्रतोहितरितिर्थः कन्तोणानपरस्मात्नेरापन्वारत्राह्मरत्ने

१२५

कै॰४ अत्रमपदप्रभावात्प्राप्ताप्रत्ययवती निराकारीलं चेतिहृद्विमतिषेध ऐन्नामग्रंफले सत्संतत्वादिति मलकारिणः फलेनयोगिकं
६२ त्रामन्नपः फलमिति किंतर्हि नालिस्य एवेत्यर्थः एकांतरनात्वादिति स्वपक्षात्राव पद्मामत्र केतरणे तेनाद्यो गिकोप्यफले त्रामन
कथाद्दस्यार्थः फलेकांतरनिकलमेकोनामनिवट्टयोः हिः परिनिवृत्तरूपनायोगिकस्यामनकथाद्दस्यकलमन्व स्याम्भेनतरा
वेथाविरोधाराम्नकसेपमामनकोह्वट्टनिट्टकावयविनिमसयमुत्पायुत्रविशेषः तस्मादुभयत्राप्यामन्नकारयोनानिराशाप्रसंगा
वतोववैनत्रनिश्चयपुर्णत्वमिसर्थः तद्वत् फलवाकस्यापामिनिकल्पवाकेनयदुर्व्यानिद्धास्यात्पः तदाविनामिसर्थः त्रीहपरनिविल्वापण
पवामापार्दनिवणधारायात्रासावापिसापुरस्तात्वाद्दोत्पत्तिकोणपुरस्ताद्विल्वापण पादनानीति परन्तदाद्दोविल्वादि ॥ ॥
तुपाध्यायपुत्रकपरहतेभाष्यवरीवृत्तुपुत्रास्तापसत्रतीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ ॥ पादस्त्रुतीयः समाप्तः ॥ ॥ श्रीगदू
देशाय ॥ ॥ नराहेति तदिति कपेमांतनिर्दिश्यते नन्तु हितीयामपवर्त्तेनियापसकस्पमानोदनक्रियायांसंस्थानकर्मसंपद्यते अथाति
परिकल्पानुहितीयापात्रस्थान्निः प्रश्नतमाहेति क्रियाविरोधणत्वानकर्मत्वे दृष्टानाविति निःतत्कारणमेतनत्रहरिकायांसंभवा
न्निः नार्थेद्दविधिः अथाक इत्येति एकमेवानेकमयवायकाल्पमंत्रनप्रत्यक्षसाविरोधामवधानात्मासाहितिकेवाप्रियकारेः एष॰
नविवेतिर्दिद्वेदनविधानादनेकस्यकास्मत्संयवातसंप्रयः अथाकर्येतिश्लोकवार्तिककारः संक्षिप्यानतरेधात्वर्थेतिनिरासाय ६२
विभक्तिः व्याहोमपश्वादिष्परसतोपरेनवचनानेनपरमपुरापार्थःन्तःस्पपःमाद्दाहरपाहमावारिकोनिसः शाहस्पाहनेसहाशिकरनितत्र
परमपुरापार्थ ॥ ४

१२६

पर्यन्तीणाणत धरनरानविधिवात्पवतंपद्दलसंमत्पाक्रमसेन ॥ ॥ विभाषा ॥ ॥ वीवचावोनिवक्रमप्रमिति चवविवक्षवीवक्षरोपपायोनत्र
श्रुतिविक्रयापोनमभवनिजश्यांमसपरोपत्यात नतोवीवचावीविवक्रमप्रमिसकं ॥ ॥ क्रयमर्थ ॥ ॥ क्रियापाभावदिति हेत्वक्रियाविमंभवतः ए
काम हानिमाथाप्रधाक्रियावाविवक्षवीवृत्तवादिति तत्रकात्रोत्पन्नाविनिसयद्वृत्तंपूर्वेव त्यावानेतस्पक्रियायाप्यह्रणस्पाद्यनित्तादनन्नद्दत्रतो
न्यहाविभावानिसयद्वृत्तोननिवर्तमेदनोनमाक्रियाद्यानिवृत्तंतरस्पनिर्मितमत्वाहूनेनरसीति इतः क्रामिद्यावयकाइयनितदंतनदीति
निर्देशमवेनिपक्रियाणनिर्देशमिससंभवाचमस्पनिर्देशः स्यात्तदपक्रियत्रेक्रिया नरस्मादपीसर्थः कृतिमिमद्दरिनिसयपुणाभूतनोगाविम
इत्वादीनिकत्रिवराद्विविरोधाणानिसुपीसर्थः भावरसनिवकृतसेति भावनाविनः शावयिद्दैर्तेवीपमथविद्यवर्स्थः वेषिनिद्दूर्णनासिद्धेनिस
र्वेवचनेतेननिर्दिष्टतेनावहाकंमनिवृत्तेनननोनिसमिसनेनोपवाचांतरविपयप्यापिवासप्यनिद्दमिः क्रियनरनिनद्दिपयनाद्विमसयपम
सिध्यनिरूणर्गतनिवेति वक्कृसंसद्दपरसेनेनानमिधानात्रमपविपयनीतिनावः अत एवाविवत्वादिति समस्पगुणत्वानगुणतावाधिनोकृत्कारणं
गणगुणितेनोभेदोपवाचनगुणितिनिद्दन्निरसद्वानामानौविकृतेसर्थः अयंमसहवेति नवक्तोनद्दकेणपरसंसहत्वगुणमपकेनवापिनवणा
स्पर्शनात्नगणणाद्दनमेवाभिसर्थः तहुहेवेति तल्लवणात्मत्पसंसहपमपिपयतलवणासंमपवनितत्त्वनदस्पनेलवणाद्दारस्यर्थः ॥ ॥
पृषदः ॥ ॥ अपकरति उत्तमर्णापरसंतरानिनसनणर्दीपवसंपरस्वावहत्कतिनेदेवायविसर्थः नस्योवेति हिरण्यमपकनिदेश

१२०

कौ॰ ४ तिकरणे चक्रवर्त्येन्नामकस्मर्यधिकेयरस्यर्थः येषा लोपो वेति उपचारादेव तपाधिकस्यार्थोस्त्रनह हितुं तेषां दिनित्रा कास्मस्य पोमे स्या लोपश्च वाद्वे
६४ षिकरति तथानुंसंस्पृष्टकृतीस्यर्थः॥ [illegible]॥ अवमं तो वेति नरेनान्विये यंद्रगणनाम्र्यति परि कैनत्रिषे धाद वनं ये नेतिक्षितिस्वत्र वर्ग त्रम रनिता स्त्रि
कपनये सैनर कैनाणोन स्त्राप्ताविति नृगारूप्यत्रेणो नमिदेप्रसपरं टांजने नो पारा ने पया नृणारनपनसे वेन [illegible] रपीस्यर्थः [illegible]
षस्पामक्षर्वकं क्रिपाप्रुकोधां संपितिस्य पूरेणादि सुदिवि धाक्रियापा सुप्पादक्षनन्तत्रणा निष्पारनलत्रणा चनत्रविशे षानुपारानानपदे
त्रिकिंपप्पेन एवंनरीति उपचारि नवति तित्स्पचारस्या प्रीपतारस्यपमे वेवणहेलो पः कुमकास्पदिहृशूरेणोमनुषेशितिसं वारकस्यनपचाति
शूरेणवारनमिति लोके मारेतिक शारस्पशूरेणवारनमि त्यापिषेपः नत्रमादचर्णा नशूरेणवारने शूरेणशारस्यचक्रिविशेषे नुस्पागनार्थन्नारस्य
पोपो वारनहारस्य शक्ति रकारोपतरति ब्रह्मादि पाद्यनमानि परिकयह्लो लिंगविद्गिषपर्पिप्रशूरण मितिवक्तान राज्ञोपर्षी ग्रहणाम्पकं
कृपचिष्मनीस्यर्थः दकारो च्चाणास्यपर्ययो रिति मूमस्पाककमेव विरस्यान नवावपहनिरस्त्रिविकारास्पपोलनं पनोननत्रणनपरका
तस्तवर्णाः परकार्नेमनलक्षणपनवर्षपं विधिमिति एवंवरीयो त्रुापांपमाभ्या नेरकं कारिलान क्षमेताद शक्तिय हिणां द्विति
हन्धियागरेवपयेतिलोपा भावस्थिह ग्रहणामित्रनेन शिष्यक्तिमिदेतत्र शक्यविधानं पत्येति लोपा पाना वर्षपे वंता स्त्रनिहत्तवे निसार्थन शम॰
नस्या दितिवेन शक्तिपवित्प्पा मित्रे वा विवक्षपदकः स्थेलाल शिरस्पवनविधा नेन वाक्यनिद्वेष्पमिहलान स्त्रकिंदो पातिनसपा पिपत्ति ६४

मद्राना नस्तु वेनमस्तुपरा र्योनामिकः स्पारिनि वक्तुं नचापसनपरर्शनानभाष्यकारोणवत्तिपरं वो कं सवर्णलास्यैति परलो कर्कद्रेका वमस्त
विनेपानत्रेववि धेयेलोके स्पयोगरर्शनानेनस्पष्टो को लाविमानि र्ममस्याप्रिकः॥ नदि पाणिनो नामिकः शिष्टा शेरवपर्याय नेनरे वपरलपमो दे
शिकः तुका गनपकारलिपः पत्येनत स्तुरेवाप निमक्कानराभि वे पः स्यारिन्यर्थः इजएपरलोपरति उत्रापरस्पेवहन्स्पलोपो रष्पम
रत्यर्थः मोशंतृतिष्ठनरस्पाश्चपर्णीपातेनेवपस्यपरर्शनारित्युक्तं भवति गुरुश्वति इति सुतानेन स्पष्टकारपरिनिर्विन न्नपनिपरतत्त
त्तुवेशीलमसपगहविधिपंच्चानेनशीलमस्पेत्यर्थः छित्र दत्र थोहीति परिहित्र कुथीनर्निरिश्य नेनसपनूतापाः स्मेमिस्प्यामस्पेवा
पोप्यनारेशानपवप्याताल पत्यपार्थोननिर्दि शः स्यारित्यर्थः॥ ॥ तद्र॥ शस्प्रेरादिति पष्पज्ञानस्पपोविधं पिमानो हितोपापाखारपामोति
त्यर्थः अर्थमापा स्यारिति अर्थ्सेकानपद्मताने रुपस्पपोत्पल्लाविष्टमिहिर्नवस्पेत्यर्थः नत्रापार्याण रतिनवो केवो दर्शविवपोमशी
नारित्याप्तानिमत्र रोयः हाध्यरतिष्पनी नाहन्ने स्पोपहिवाविजि तत्रेनविधिः तेनार्था॥ ॥ निपानानानर्थस्पाभिनिर्दशनिकोर्थत्रिपानुनमाप्ति
तेनरनर्थकं विधिवेनेप प्रशिहृमिस्मयेत्वर्यः गनो ह्यरारिति त्यापनेस्या मार्दरत्निनीवृद्धस्पनेम निझ्णसिस्पामिनीणगपस्मपोनानिद्धमर्णोनिद
दिपनिधेयः मर्थकासरति पपपिविधर्थेनेयति मंख्याकानपोरविवन्निनपेतक्तिद्यानिनद्यापिमापानमानोर्तनिपलिंगोभेवपानिर्तनिपा

कै॰४ तन्नाश्रयणमं विश्य शार्ङ्गरवादिभिरिति यञानस्वार्थमाये तनाद्वित्रियसंगः अनभिधानादिति शार्ङ्गरवादिः यदुरत्नियशो गणान्वादिस्यर्थः एवं चाश्र
९५ येणपितत्कृत्यम शुभेनादः ख्याणं कालापिद्वेषेण कालामां तेनस्यार्थनिर्मन्यत्व का गोर्यानित्युच्यः प्रवर्तने इह इहपतिर्धनमानः यस्मिन्नि
ति यत्नयानेन यत्नादेव याग विशेषः किं पुनेतेन पत्नी संपाना: तेन वयाद्दयमस्यर्थं चापेतेनरं हितासौ अथवेति सत्कर्मसंपादस्यत्वियपएव मत्व
र्थं अनेनार्थं वेति वाग्रहः सम्रतपेमत्वर्थीयमात्मन्त्र्यर्थविशेषयतो पिरत्यपे तेनार्थो पीत्यर्थः। मत्वुरितिमत्वुक्रियतेस्मिन्न्नपेतिद्विर्थतेस्मिन्न
पो विप्रते स्मि विनियतो नुक्तन्यः गारोनाथ वार्त्री अत्रन भक्तपरत्तिनं युक्त तेरण्डरस लात रएवति एधतामिदूतास्मि त्रिशिनुरोस्मित्र निति
वोवनं शुक्लसास्मि त्रासौ निश्चयपाः शुक्लरस्य दीपस्य पारित्वान्नयन्वाभावः चमोत्रता लमवरत इति चत्रामम चवापित्वनं कूरः शरायम
स्यपः॥ अश्वावयेनिश्चकृताग्तिगणयने स्वार्थविज्ञानादिति चत्नोविनियोगविभागः कर्तव्यः। तेनत्वेदोर्यवन्विश्यनीत्यर्थः॥ ॥ ॥इत्यु
पाध्यायजय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथममाह्निकम्॥ ॥समाप्तं॥ ॥संवत् १८०४ मीतिकु
आरमासेशुक्लपक्षे ८ बुधवासरे लिखितं कीर्तिविजयपाठार्थ॥ ॥ शुभं भवतु॥ ॥श्रीरामजी सहाय॥ ॥[redacted] पाप॰
॥ ९५

कै॰४ इति श्री भाष्यप्रदीपे कैय्यटे चतुर्थस्याध्यायस्य समाप्तं॥ शुभमस्तु॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
९६

॥ ॥ श्री शुभं भवतु॥ ॥

पाप॰
९६